

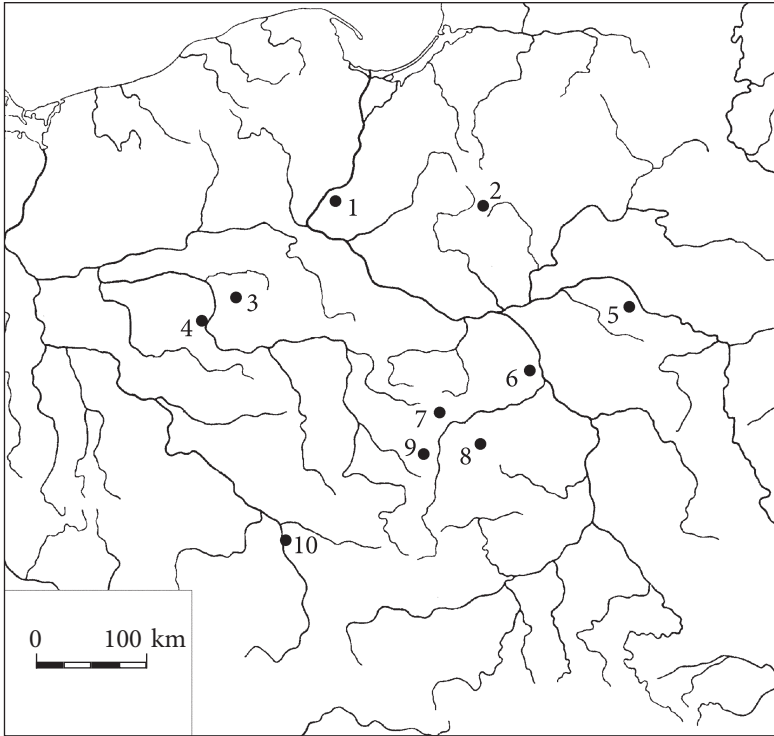
TOMASZ KURASIŃSKI

MILITARIA JAKO ELEMENT WYPOSAŻENIA WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH POCHÓWKÓW DZIECIĘCYCH — PRÓBA INTERPRETACJI NA PRZYKŁADZIE ZNALEZISK Z ZIEM POLSKICH

Przedmiotem niniejszych rozważań są militaria wchodzące w skład wyposażenia wczesnośredniowiecznych pochówków dziecięcych. Główny nacisk położony został na możliwości interpretacyjne rysujące się wokół zwyczaju wkładania broni do grobów zmarłym dzieciom, przede wszystkim w odniesieniu do ziem polskich. Moim zamierzeniem nie jest jednak wyczerpanie tego skomplikowanego i wielowątkowego zagadnienia, a raczej poczynienie pewnych uwag dotyczących podniesionej problematyki (zob. też T. Kurasiński 2004; 2007).

Źródła archeologiczne świadczą, iż pośmiertne wyposażanie dzieci militariami lub ich zminiaturyzowanymi wersjami należało do stosunkowo rzadko praktykowanych zwyczajów sepulkralnych we wczesnym średniowieczu. Jeśli chodzi o ziemie polskie, zdołałem zebrać informacje na temat 22 grobów dziecięcych z bronią, pochodzących z dziesięciu cmentarzysk (ryc. 1)¹. Większość pochówków datowana jest na wieki XI i XII, choć niektóre w nich mogły być młodsze (zob. tabela 1). Z analizy antropologicznej wynika, że broń dawana była dzieciom zmarłym zarówno w przedziale wiekowym *infans* I, jak i *infans* II. W odniesie-

¹ Podstawę źródłową niniejszej pracy stanowią jedynie pochówki poddane oględzinom antropologicznym, pomijam zatem inne kryteria stosowane przy rozpoznawaniu grobów dziecięcych (np. wielkość jamy grobowej, długość szkieletu *in situ*), których przydatność może być dyskusyjna (zob. K.-D. Dollhopf 2001). Zdecydowałem się nie uwzględniać grobu nr 42 w Końskich, z którego pochodzi żeleźce niewielkiego toporka. Jakkolwiek w opracowaniu cmentarzyska mowa jest o pochówku „kilkunastoletniego chłopca” (J. Gąssowski [1950] 1952, s. 117), to przeprowadzone badania antropologiczne tego nie potwierdziły, głównie z powodu złego stanu zachowania kości. Udało się natomiast stwierdzić, iż znalezione w tym grobie zęby oraz fragment górnej szczęki należały do osobnika zmarłego w wieku starszym. Szczątki te mogły jednak zostać omyłkowo zaklasyfikowane do omawianego zespołu grobowego (J. Dąbski [1950] 1952, s. 184). Pominięty został również grób nr 6 z Pokrzywnicy Wielkiej (m.in. z mieczem i grotem włóczni), który w „trakcie prac terenowych czynił wrażenie, że należał on do osobnika co najwyżej 14–16-letniego. Obserwacje te nie są niestety potwierdzone danymi antropologicznymi ze względu na zupełne zniszczenie kości” (L. Rauhut, L. Długopolska 1971, s. 343).

Ryc. 1. Rozmieszczenie cmentarzysk z grobami dziecięcymi zawierającymi militaria

1 — Kałdus, gm. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1; 2 — Pokrzywnica Wielka, gm. Janowiec Kościelny, woj. warmińsko-mazurskie, stan. 1; 3 — Dziekanowice, gm. Łubowo, woj. wielkopolskie, stan. 22; 4 — Sowinki, gm. Mosina, woj. wielkopolskie, stan. 23A; 5 — Czekanów, gm. Jabłonna Lacka, woj. mazowieckie, stan. 1; 6 — Czersk, gm. Góra Kalwaria, woj. mazowieckie, stan. 1; 7 — Psary, gm. Wolbórz, woj. łódzkie, stan. 1; 8 — Końskie, gm. *loco*, woj. świętokrzyskie, stan. 1; 9 — Lubień, gm. Rozprza, woj. łódzkie, stan. 1; 10 — Opole-Nowa Wieś Królewska, gm. *loco*, woj. opolskie, stan. 17.

Opracował T. Kurasiński

Fig. 1. Distribution of cemeteries with child graves containing militaria

1 — Kałdus, Chełmno com., kujawsko-pomorskie voivodeship, site 1; 2 — Pokrzywnica Wielka, Janowiec Kościelny com., warmińsko-mazurskie voivodeship, site 1; 3 — Dziekanowice, Łubowo com., wielkopolskie voivodeship, site 22; 4 — Sowinki, Mosina com., wielkopolskie voivodeship, site 23A; 5 — Czekanów, Jabłonna Lacka com., mazowieckie voivodeship, site 1; 6 — Czersk, Góra Kalwaria com., mazowieckie voivodeship, site 1; 7 — Psary, Wolbórz com., łódzkie voivodeship, site 1; 8 — Końskie, *loco* com., świętokrzyskie voivodeship, site 1; 9 — Lubień, Rozprza com., łódzkie voivodeship, site 1; 10 — Opole-Nowa Wieś Królewska, *loco* com., opolskie voivodeship, site 17.

Prepared by T. Kurasiński

niu do kilku pochówków dysponujemy bardziej precyzyjną oceną wieku. I tak, na przykład szczątki najmłodszego osobnika (3–5 lat) odkryto w grobie nr 65/95 w Dziekanowicach; na nekropoli w Lubieniu, w grobie nr 83, pochowano dziecko w wieku *infans II/juvenis* (12–15 lat); w Czekanowie, w grobie nr 51 znaleziono szczątki osobnika, którego wiek określono na 7–8 lat; a w Dziekanowicach, w grobie nr 26/92 — szkielet dziecka 10–11-letniego.

Zwyczaj chowania dzieci z militariami nie jest też często notowanym zjawiskiem na pozostałych obszarach europejskich. Groby takie w niewielkiej liczbie znane są z cmentarzy odkrytych na terenach Rusi (M.K. Karger 1958, s. 174–176; N.A. Makarov 1992, s. 49, 51; A.A. Fetisov 2004, s. 90), w Skandynawii (M. Koktvedgaard Zeitzen 1997, s. 16; A.-S. Gräslund 1972–1973; 1998) i w krajach bałtyjskich (A. Rādiņš 2001, s. 112), a także w Czechach i na Morawach (J. Nekvasil 1954, s. 436; V. Hrubý 1955, s. 86; B. Dostál 1966, s. 173–174, 178; M. Šolle 1966, *passim*; F. Kalousek 1971, *passim*; Z. Smetánka, L. Hrdlička, M. Blajerová 1974, s. 394–395; J. Poulík 1975, s. 136; Z. Krumphanzlová 1992; Z. Smetánka 1993, s. 81; N. Profantová 2005, tabele III–IV) oraz na Słowacji (B.M. Szóke 1979, s. 367; A. Točík 1992, s. 48–49; M. Hanuliak 2006, s. 271). Dość niski odsetek dziecięcych pochówków z bronią notowany jest również na nekropolach z okresu merowińskiego, tak na kontynencie (O. Doppelfeld 1964; J. Werner 1964 s. 203, 206–207, ryc. 6–10; I. Ottinger 1974; H. Schwab 1982, s. 260, ryc. 12; P.W. Schienerl 1984; U. Koch 1997, s. 931; F. Vallet 1997; B. Lohrke 2004, s. 42–43, 98–104), jak i na wyspach (H. Härke 1992, s. 182 nn.; S. Crawford 2000, s. 172–173).

Materiał zebrany z ziem polskich wskazuje, iż najczęściej pojawiającymi się militariami w grobach dziecięcych były strzały². Żelazne groty zachowały się w dziewięciu jamach grobowych (ryc. 2a–h). Znaleziono je na cmentarzyskach w Czernsku — grób nr 29 (tabela 1:1), Czekanowie — grób nr 39 (tabela 1:2), Kałdusie, stan. 1 — grób nr 14/97 (tabela 1:10), Końskich — grób nr 34 (tabela 1:11), Lubieniu — grób nr 33³ (tabela 1:15), Opolu-Nowej Wsi Królewskiej — grób nr 75a–b (tabela 1:18), Pokrzywnicy Wielkiej — grób nr 25 (tabela 1:20), Psarach — grób nr 33 (tabela 1:21), i Sowinkach — grób nr 132 (tabela 1:22)⁴. Do tego zbioru można zaliczyć także kamienny grot strzały pochodzący z grobu nr 51 w Czekanowie (ryc. 2i) — znalezisko odosobnione, bez bezpośrednich analogii w materiałach wczesnośredniowiecznych (tabela 1:3). Zatem ostatecznie możemy mówić o zbiorze liczącym 10 okazów⁵.

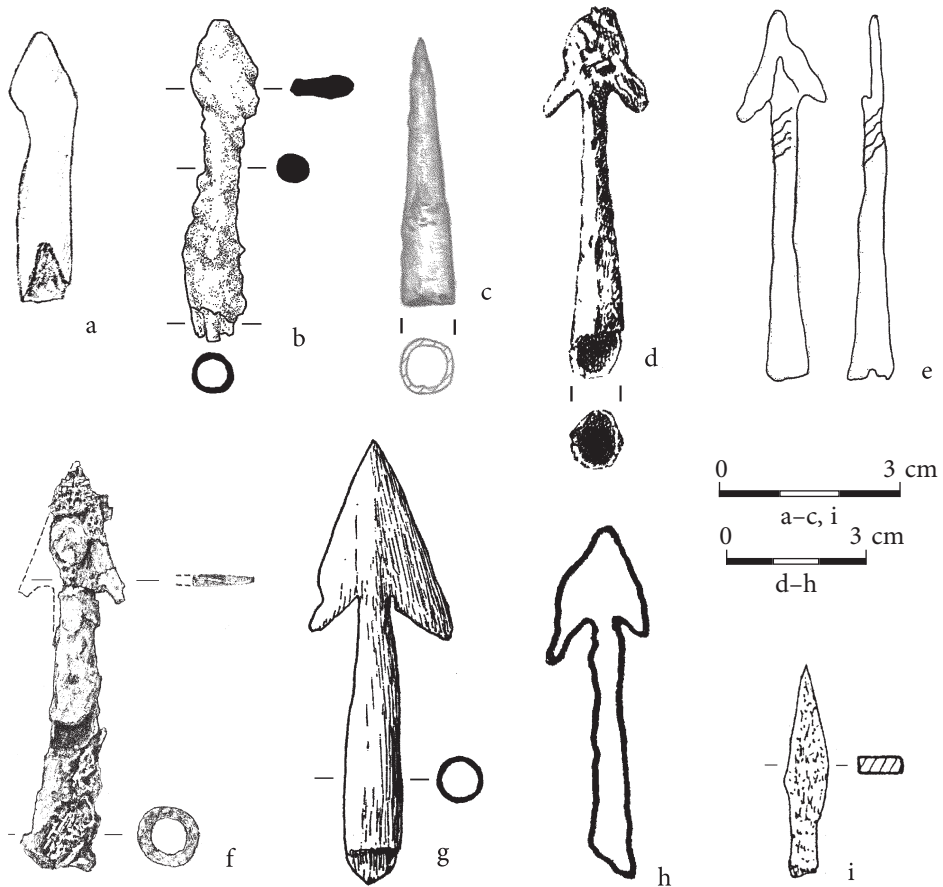
Większość grotów ma tulejki oraz liście zaopatrzone w zadziory (ryc. 2b, d–h) — cechy charakterystyczne dla typu I według typologii A. Nadolskiego (1954, s. 64). Trzy egzemplarze (z grobów nr 39 w Czekanowie, nr 14/97

² Liczebna przewaga strzał wśród militariów umieszczanych w grobach dziecięcych zaznacza się również na zachodnioeuropejskich cmentarzyskach z okresu merowińskiego (B. Lohrke 2004, s. 98).

³ Grot niepublikowany (zob. przyp. 4).

⁴ Pragnę w tym miejscu podziękować mgr mgr Barbarze Zawadzkiej-Antosik, Magdalenie Roczek, Andrzejowi Krzyszowskiemu za udostępnienie niepublikowanych danych i materiałów ilustracyjnych dotyczących grobów w Czekanowie, Opolu-Nowej Wsi Królewskiej i Sowinkach. Podziękowania kieruję również do mgr mgr Ewy i Andrzeja Wójcików oraz do dyrekcji i pracowników Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim za zgodę na wykorzystanie materiałów dotyczących cmentarzyska w Lubieniu, które w całości zostaną opracowane w Oddziale Łódzkim Instytutu Archeologii i Etnologii PAN przez pisańczego te słowa i mgr Kalinę Skórę. Wszystkie monety z tego stanowiska określił prof. dr hab. Stanisław Suchodolski, zaś analizę antropologiczną przeprowadziła dr Beata Borowska-Strugińska z Uniwersytetu Łódzkiego, za co niniejszym dziękuję.

⁵ W porównaniu z wcześniejszym zestawieniem (zob. T. Kurasiński 2004) liczba grotów strzał powiększyła się o niepublikowany okaz lubieński.

Ryc. 2. Groty strzał z grobów dziecięcych

a — Czekanów, grób nr 39; b — Lubień, grób nr 33; c — Kaldus, grób nr 14/97; d — Końskie, grób nr 34; e — Opole-Nowa Wieś Królewska, grób nr 75a-b; f — Sowinki, grób nr 132; g — Pokrzywnica Wielka, grób nr 25; h — Psary, grób nr 33; i — Czekanów, grób nr 51

Ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, nr kat. 285 (a); zbiorów Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim, nr kat. 191 (b); wg W. Chudziaka, V. Stawskiej, J. Weinkauff, T. Kozłowski 2006, tabl. 21:2 (c); J. Gąssowski [1950] 1952, tabl. VIII 9 (d); M. Roczek 2003, tabl. 11:2 (e); ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (f); wg L. Rauhuta, L. Długopolskiej 1971, tabl. IXf (g); T. Trębaczkiwicz 1963, tabl. V 2 (h) i B. Zawadzkiej-Antosik 1982, tabl. II 3 (i); rys. E. Wtorkiewicz-Marosik (b)

Fig. 2. Arrowheads from child burials

a — Czekanów, grave 39; b — Lubień, grave 33; c — Kaldus, grave 14/97; d — Końskie, grave 34; e — Opole-Nowa Wieś Królewska, grave 75a-b; f — Sowinki, grave 132; g — Pokrzywnica Wielka, grave 25; h — Psary, grave 33; i — Czekanów, grave 51

From the collection of the State Archaeological Museum in Warsaw, cat. no. 285 (a); collection of the Museum in Piotrków Trybunalski, cat. no. 191 (b); after W. Chudziak, V. Stawska, J. Weinkauff, T. Kozłowski 2006, Pl. 21:2 (c); J. Gąssowski [1950] 1952, Pl. VIII 9 (d); M. Roczek 2003, Pl. 11:2 (e); from the collection of the Archaeological Museum in Poznań (f); after L. Rauhut, L. Długopolska 1971, Pl. IXf (g); T. Trębaczkiwicz 1963, Pl. V 2 (h); B. Zawadzka-Antosik 1982, Pl. II 3 (i); drawing E. Wtorkiewicz-Marosik (b)

Tabela 1. Zestawienie wczesnośredniowiecznych grobów dziecięcych zawierających militaria z ziem polskich
 Table 1. List of Early Medieval child burials containing militaria from Polish territories

Lp.	Miejscowość	Nr grobu	Wiek dziecka	Militaria w grobie	Lokalizacja w grobie	Pozostałe przedmioty w grobie	Chronologia	Źródło informacji	Ryc.	Uwagi
1	Czersk, gm. Góra Kalwaria, woj. mazowieckie, stan. 1	29	<i>infans</i> I	żelazny grot strzały	nad kończynami dolnymi	—	2 poł. XII w.	J. Bronicka-Rauhut 1998, s. 43, 53; T. Kurasinski 2004, s. 131, 134	—	grób odsłonięty częściowo
2	Czekanów, gm. Jabłonna Lacka, woj. mazowieckie, stan. 1 („Tureckie Mogiły”)	39	<i>infans</i> II (10–14 lat)	żelazny grot strzały	z lewej strony kości udowej	gwoździe żelazne (z trumny)	XI w.	dokumentacja w Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie; T. Kurasinski 2004; s. 131–134, ryc. 2a, 5b, 6B	2a, 4b, 8e	w osadzie pozostałości toporzyska
żelazny topór				przy lewej stopie						
3	Czekanów, gm. Jabłonna Lacka, woj. mazowieckie, stan. 1 („Tureckie Mogiły”)	51	<i>infans</i> II (7–8 lat)	kamienny grot strzały	z prawej strony czaszki	elementy pasa (sprzączka z pozłacanego brązu, nity z cyny i brązu, aplikacja z brązu), srebrny kabłączek skroniowy, nóż żelazny w skórzanym pochewce z okuciem	połowa XI–XII w.	dokumentacja w Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie; B. Zawadzka-Antosik 1982, s. 44, 47, tabl. II 3; T. Kurasinski 2004; s. 131–134, ryc. 2b, 5a	2i, 4a	
					za czaszką					
4	Dziekanowice, gm. Lubowo, woj. wielkopolskie, stan. 22	26/92	<i>infans</i> II (10–11 lat)	kamienny pocisk do procy	za czaszką	naczynie gliniane	połowa XI–połowa XIII w.	A. i J. Wrzesiński 1993, s. 163, 178, ryc. 3, 5B; J. Wrzesiński 2000, s. 130–133, ryc. 4; J. Wrzesiński, A. Wrzesińska 2007, s. 80–82	5e, 7d	

Lp.	Miejscowość	Nr grobu	Wiek dziecka	Militaria w grobie	Lokalizacja w grobie	Pozostałe przedmioty w grobie	Chronologia	Źródło informacji	Ryc.	Uwagi
5		65/95	<i>infans</i> I (3–5 lat)	miniatury toperek mostężny	na prawej kości udowej	nóż żelazny	połowa XI–koniec XII w.	A. Wrzesińska, J. Wrzesiński 1996; ci sami 2000, s. 149, ryc. 9-1; ci sami 2002, s. 274, ryc. 9-4; J. Wrzesiński, A. Wrzesińska 2007, s. 82, ryc. 7	5d, 8d	w osadzie fragment toporzyska
6	Dzieskanowice, gm. Łubowo, woj. wielkopolskie, stan. 22	63/99	<i>infans</i> II	kamienny pociśk do procy	z prawej strony miednicy	nóż żelazny	połowa XI–połowa XIII w.	J. Wrzesiński, A. Wrzesińska 2007, s. 80–82	—	
7		73/99	<i>infans</i> II	2 kamienne pociśki do procy	z prawej strony miednicy	nóż żelazny	połowa XI–połowa XIII w.	J. Wrzesiński, A. Wrzesińska 2007, s. 80–82, ryc. 6:8–9	7a, b	
8		55/02	<i>infans</i> I	kamienny pociśk do procy	na skrajną jamę grobowej	naszyjnik złożony z 7 szklanych paciorków i kabłączka skroniowego	połowa XI–połowa XIII w.	J. Wrzesiński, A. Wrzesińska 2007, s. 80–82	—	
9		60/03	<i>infans</i> II	kamienny pociśk do procy	z prawej strony miednicy	gliniana pisanka	połowa XI–połowa XIII w.	J. Wrzesiński, A. Wrzesińska 2007, s. 80–82, ryc. 6:10	7c	
10	Kakłus, gm. Chelmino, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1	14/97	<i>infans</i> I (2–4 lata)	żelazny grot strzały	w okolicy mostka	—	XII–I poł. XIII w.	J. Weinkauf 2006, s. 104; W. Chudziak, V. Stawska, J. Weinkauf, T. Kozłowski 2006, s. 349, tabl. 21:2	2c, 5c	
11	Końskie, gm. loco, woj. świętokrzyskie, stan. 1	34	<i>infans</i> II (7–10 lat)	żelazny grot strzały	z lewej strony miednicy	drewniane wiadro z żelaznymi okuciami i pałąkiem, nóż żelazny	2 poł. XI–pocz. XII w.	J. Gąssowski [1950] 1952, s. 116, tabl. VIII 9; J. Dąbowski [1950] 1952, s. 183; A. Nadolski 1954, s. 190–191 (nr kat. 107), tabl. XXX 3; T. Kurasiński 2004; s. 131–134, ryc. 5d	2d	

Lp.	Miejscowość	Nr grobu	Wiek dziecka	Militaria w grobie	Lokalizacja w grobie	Pozostałe przedmioty w grobie	Chronologia	Źródło informacji	Ryc.	Uwagi
12	Końskie, gm. loco, woj. świętokrzyskie, stan. 1	52	<i>infans</i> II (7–10 lat)	żelazny grot oszczepu	z prawej strony czaszki	5 kabłączków skroniowych z brązu, 2 noże żelazne	2 poł. XI–pocz. XII w.	J. Gaśpowski [1950] 1952, s. 121, tabl. IX 5; J. Dąbowski [1950] 1952, s. 185; A. Nadolski 1954, s. 178–179 (nr kat. 33), tabl. XXIX 2	8a	
13		12	<i>infans</i> I (około 6–7 lat)	żelazny topór	w miejscu niezachowanych kości klatki piersiowej	nóż żelazny w skórzanej pochewce, nieokreślony przedmiot z brązu	XI–XII w.	dokumentacja w Archiwum Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim	—	w osadzie pozostałości toporzyska
14	Lubień, gm. Rozprza, woj. łódzkie, stan. 1	31	<i>infans</i> I (około 5–6 lat)	żelazny topór	z prawej strony bardzo źle zachowanego szkieletu	moneta srebrna (denar krzyżowy z 4 ćwierci XI w.), nóż żelazny w skórzanej pochewce z okuciem, naczynie gliniane, nieokreślony przedmiot żelazny	koniec XI w.	dokumentacja w Archiwum Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim; E. i A. Wójcikowie 1973, s. 171, tabl. XVI, XVII 3	6b, 9a	w osadzie pozostałości toporzyska; na żelęzcu ślad tkankiny
15		33	<i>infans</i> I	żelazny grot strzały	w centralnej części jamy grobowej	moneta srebrna (denar Bolesława Krzywoustego), pierścioneł z brązu, nóż żelazny, nieokreślony przedmiot gliniany	1 poł. XII w.	dokumentacja w Archiwum Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim	2b, 6a	w tulei pozostałości brzechwy

Lp.	Miejscowość	Nr grobu	Wiek dziecka	Militaria w grobie	Lokalizacja w grobie	Pozostałe przedmioty w grobie	Chronologia	Źródło informacji	Ryc.	Uwagi
16	Lubień, gm. Rozprza, woj. łódzkie, stan. I	83	<i>infans</i> II/ <i>juvenis</i> (12–15 lat)	żelazny topór	z prawej strony kości podudzia	nóż żelazny	XI–XII w.	dokumentacja w Archiwum Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim	9b	w osadzie pozostałości toporzyska; na żelęzcu ślad tkaniny (?)
17		85	<i>infans</i> I	żelazny topór	przy prawym kolanie (?)	moneta srebrna (denar Władysława II), nóż żelazny	połowa XII w.	dokumentacja w Archiwum Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim	—	
18	Opole-Nowa Wieś Królewska, gm. Ioco, woj. opolskie, stan. 76	75a–b	<i>infans</i>	żelazny grot strzały	przy stopach	—	koniec X–XI w.	K. Wachowski 1975, s. 36 (tabela 10), 37, 115; M. Roczek 2003, s. 23, tabl. 11:2	2e	w grobie dwie czaszki dziecięce
19	Pokrzywnica Wielka, gm. Janowiec Kościelny, woj. warszawsko-mazurskie, stan. I „Żal”	15	<i>infans</i> I	żelazny grot włóczni żelazny nóż bojowy z kościaną rękojeścią w skórzanym pochewce z elementami kościanymi	przy prawej stopie na miednicy	srebrna moneta-blankiet, misa z brązu, oselka z różowego łupku, fragmenty skóry, tkanin i drewna	początek XII w.	L. Rauhut, L. Długopolska 1971, s. 309–310, 337, 339, 345, ryc. 38–40, tabl. Va, g	3b, 8b, c	w tulei pozostałości drzewca
20		25	<i>infans</i> I (5–7 lat)	żelazny grot strzały	z prawej strony czaszki	nóż żelazny	koniec XI w.	L. Rauhut, L. Długopolska 1971, s. 320–321, 334, 344, ryc. 64–67, tabl. IX f; T. Kurasiński 2004, s. 131–134, ryc. 3, 5f	2g, 3a	w tulei pozostałości brzechwy

Lp.	Miejscowość	Nr grobu	Wiek dziecka	Militaria w grobie	Lokalizacja w grobie	Pozostałe przedmioty w grobie	Chronologia	Źródło informacji	Ryc.	Uwagi
21	Psary, gm. Wolbórz, woj. łódzkie, stan. 1	33	<i>infans</i>	żelazny grot strzały	z prawej strony czaszki	nóż żelazny, fragment paciorka (?)	XI w.	T. Trębaczkiewicz 1963, s. 137, 138–139, tabl. I d, V 2; T. Kurasinski 2004, s. 131–134, ryc. 4b, 5g	2h, 5a	
22	Sowinki, gm. Mosina, woj. wielkopolskie, stan. 23A	132	<i>infans</i> II	żelazny grot strzały	przy stopach	nóż żelazny, nieokreślony przedmiot z brązu	I poł. XI w.	dokumentacja w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu; A. Krzyszowski 1992, s. 98; tenże 1995, s. 59; T. Kurasinski 2004, s. 131–134, ryc. 4c, 5e	2f, 5b	w tulei pozostałości brzechwy; na grocie ślad zmineralizowanej tkaniny

w Kałdusie i nr 29 w Czersku) reprezentują typ II, obejmujący pociski bez zadziórów (ryc. 2a, c; A. Nadolski 1954, s. 64).

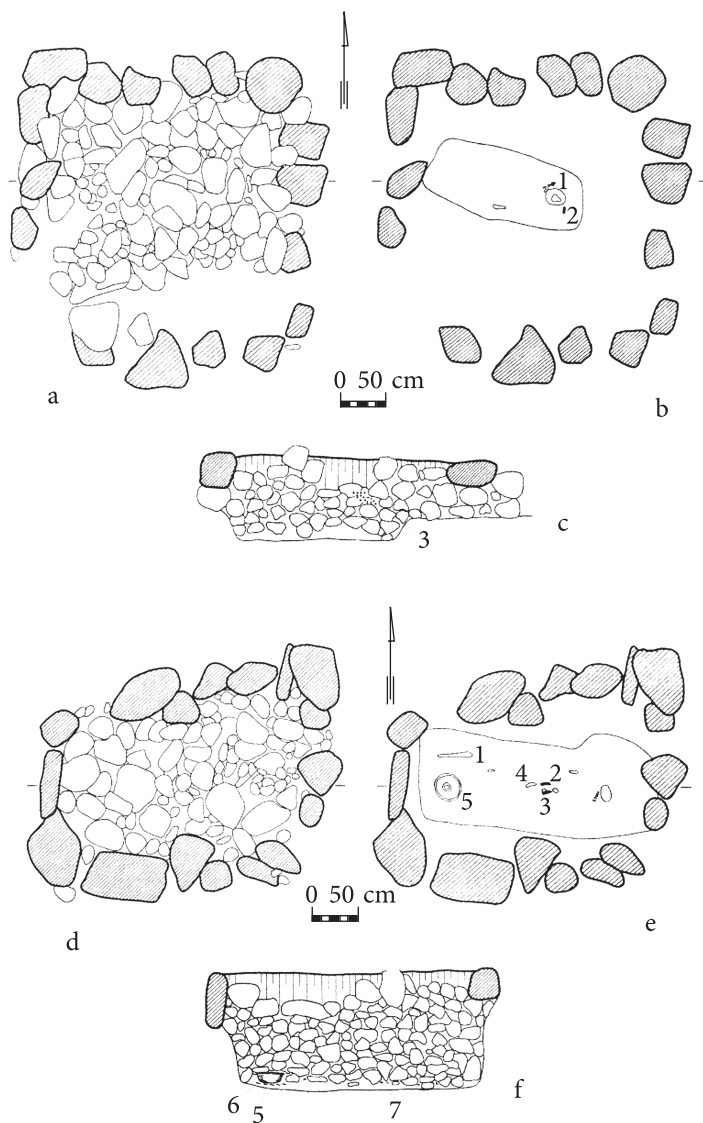
Groty strzał najczęściej ułożone były z prawej strony pochowanego dziecka, na wysokości czaszki — Pokrzywnica Wielka, grób nr 25 (ryc. 3a, b, c); Czekanów, grób nr 51 (ryc. 4a); Psary (ryc. 5a), lub przy stopach — Czersk, Opole-Nowa Wieś Królewska, Sowinki (ryc. 5b). Okazy z grobów nry 34 w Końskich i 39 w Czekanowie (ryc. 4b) znajdowały się z lewej strony zmarłego, w pierwszym przypadku na wysokości pasa, w drugim zaś, przy udzie. Odosobnionym przypadkiem jest grot z Kałdusa, który zalegał w okolicy mostka (poniżej żuchwy, między żebrami; ryc. 5c). Na skutek złego stanu zachowania kości w grobie lubieńskim dokładne określenie położenia przedmiotu w stosunku do szkieletu jest niemożliwe (ryc. 6a).

Do broni miotającej wkładanej do grobów dziecięcych należy włączyć także kulki kamienne, interpretowane jako pociski do procy (A. i J. Wrześniński 1993, s. 163, 178, ryc. 5B; J. Wrzeński 2000, s. 130–134, ryc. 4; J. Wrzeński, A. Wrzeńska 2007, s. 80–82, ryc. 6:8–10). Wszystkie pochodzą z cmentarzyska w Dziekanowicach, gdzie znalezione zostały w pięciu grobach (ryc. 7). Trzykrotnie stwierdzono ich obecność z prawej strony miednicy zmarłego (groby nry 63/99, 73/99 i 60/03), jeden raz za czaszką (grób nr 26/92; ryc. 5e). W jednym przypadku pocisk leżał na skraju jamy grobowej (grób nr 55/02). Najczęściej przy zmarłym znajdował się pojedynczy okaz, z wyjątkiem grobu nr 73/99, z którego wydobyto dwie kulki (tabela 1:4, 6–9).

W składzie wyposażenia dwóch pochówków dziecięcych wystąpiły militaria reprezentujące broń drzewcową. Grot oszczepu znaleziony w grobie nr 52 w Końskich znajdował się z prawej strony szkieletu, na wysokości czaszki (tabela 1:12)⁶. A. Nadolski umieścił go w typie VII i datował na XI stulecie (ryc. 8a; A. Nadolski 1954, s. 56, 178–179 [nr kat 33]). Z kolei grot włóczni z grobu nr 15 w Pokrzywnicy Wielkiej złożony był przy prawej nodze zmarłego, tuleją skierowany ku głowie (ryc. 3d–f; 8b; tabela 1:19). Zgodnie z klasyfikacją Nadolskiego można go zaliczyć do typu II, grupującego egzemplarze zaopatrzone w liść o znacznej długości, którego wyraźnie rozszerzające się dolne krawędzie są zatępione. Pochodzą one głównie z XI w. (A. Nadolski 1954, s. 54). W tej samej jamie grobowej natrafiono także na nóż, pierwotnie noszony w usztywnionej pochewce skórzanej, która zaopatrzona została w kościane detale konstrukcyjne. Zachowała się także oprawa rękojeści, wykonana z tego samego surowca i zwieńczona tarczką z brązu (ryc. 8c). Zrekonstruowana długość całkowita noża przekracza 20 cm, co może świadczyć o jego bojowym przeznaczeniu (L. Rauhut, L. Długopolska 1971, s. 310, 339, ryc. 40, tabl. Vg).

Unikatowym znaleziskiem jest miniaturowy toporek mosiężny, ujawniony w grobie nr 65/95 na cmentarzysku w Dziekanowicach (ryc. 8d; tabela 1:5).

⁶ W opracowaniu monograficznym cmentarzyska w Końskich omawiany okaz figuruje jako domniemany grot strzały (J. Gąssowski [1950] 1952, s. 121). Ze względu na jego rozmiary można przypuszczać, iż chodzi tu raczej o broń drzewcową, zapewne oszczep (A. Nadolski 1954, s. 178–179 [nr kat. 33], tabl. XXIX 2).

Ryc. 3. Groby dziecięce zawierające militaria z cmentarzyska w Pokrzywnicy Wielkiej

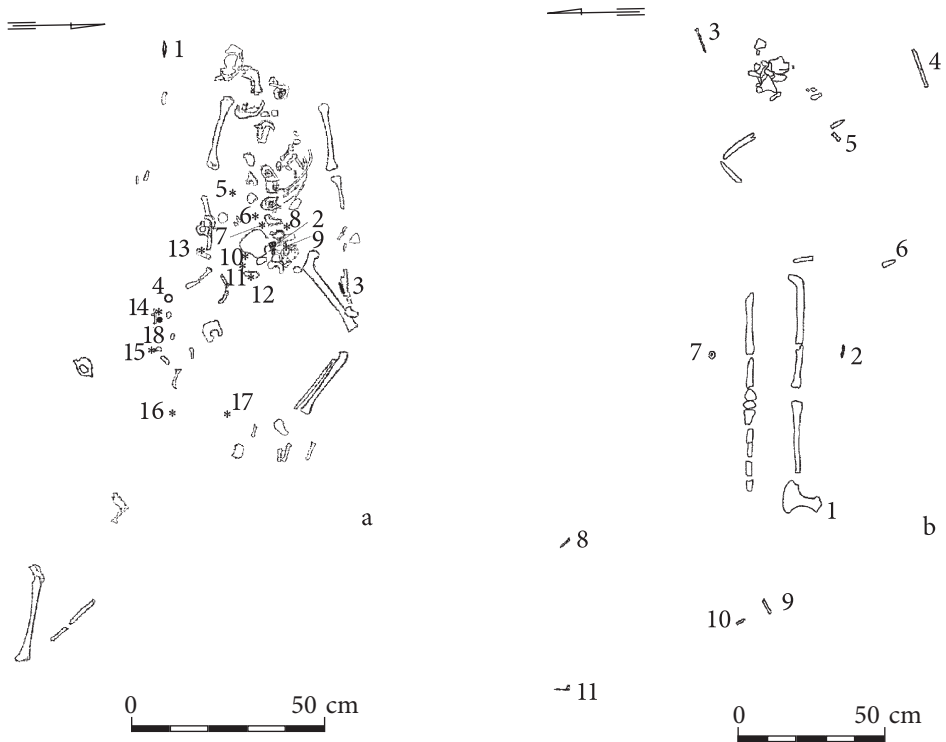
Grób nr 25: a — plan na poziomie bruku; b — plan na poziomie szkieletu; c — przekrój (1 — grot strzały; 2 — nóż; 3 — skupisko spalonych kości ludzkich); grób nr 15: d — plan na poziomie bruku; e — plan na poziomie szkieletu; f — przekrój (1 — grot włóczni; 2 — nóż; 3 — ośelka; 4 — moneta-blankiet; 5 — misa; 6 — fragmenty drewna; 7 — węgle drzewne).

Wg L. Rauhuta, L. Długopolskiej 1971, ryc. 38–40, 64, 66, 67

Fig. 3. Child burials containing militaria from the cemetery in Pokrzywnica Wielka

Grave 25: a — plan on pavement level; b — plan on skeleton level; c — section (1 — arrowhead; 2 — knife; 3 — concentration of burnt human bones); grave 15: d — plan on pavement level; e — plan on skeleton level; f — section (1 — spearhead; 2 — knife; 3 — whetstone; 4 — blank coin; 5 — bowl; 6 — fragments of wood; 7 — charcoal).

After L. Rauhut, L. Długopolska 1971, Figs 38–40, 64, 66, 67

Ryc. 4. Groby dziecięce zawierające militaria z cmentarzyska w Czekanowie

a — grób nr 51 (1 — grot strzały; 2 — sprzączka; 3 — nóż z okutą pochewką; 4 — kabłączek skroniowy; 5–17 — nity; 18 — aplikacja); b — grób nr 39 (1 — topór; 2 — grot strzały; 3–11 — gwoździe).

Wg dokumentacji polowej z badań B. Zawadzkiej-Antosik

Fig. 4. Child burials containing militaria from the cemetery at Czekanów

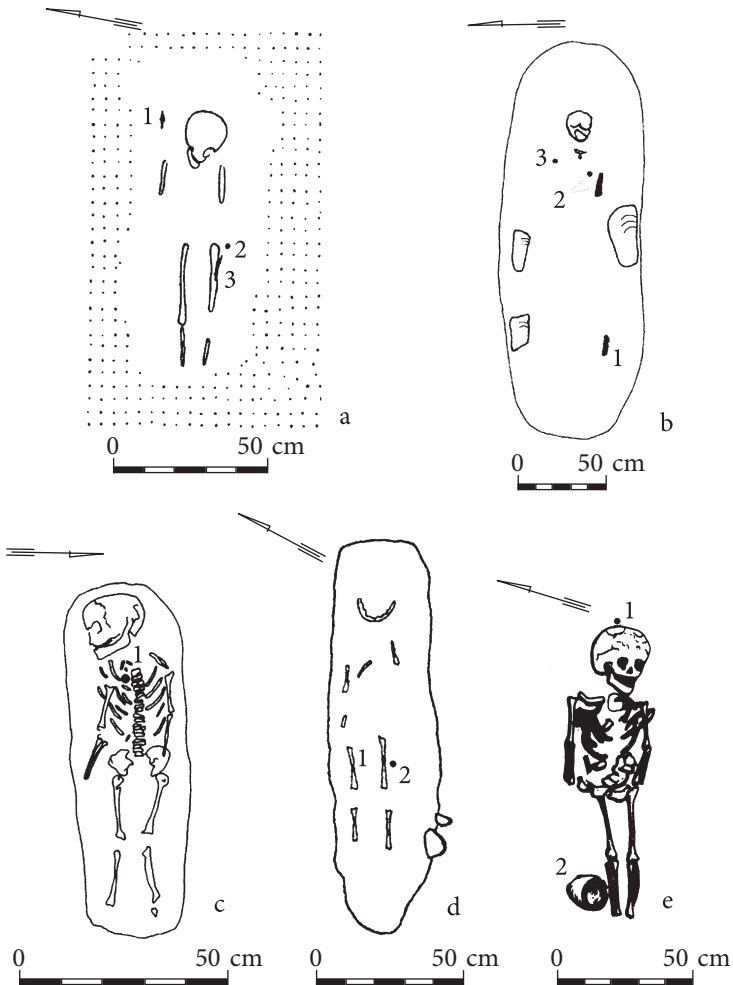
a — grave 51 (1 — arrowhead; 2 — buckle; 3 — knife with fitted sheath; 4 — head ornament; 5–17 — rivets; 18 — appliqué); b — grave 39 (1 — axe; 2 — arrowhead; 3–11 — nails).

After field documentation from excavations by B. Zawadzka-Antosik

Przedmiot ten znajdował się na prawej kości udowej zmarłego (ryc. 5d). Na obydwu stronach widoczny jest ornament w postaci kółek z centralnie zaznaczonym punktem, ułożonych pomiędzy dwiema liniami (kółka występują również na osadzie oraz na niewielkim występie w dolnej części żelźca). Szyjkę zdobią trzy pionowe nacięcia, natomiast osadę zaopatrzone w plastyczne wypustki⁷.

Toporek dziekanowicki spełnia typologiczne kryteria grupy I wydzielonej przez N.A. Makarowa. Należące do niej egzemplarze w większości datowane są

⁷ W opinii znalazców może to być stylizowany ornament zwierzęcy (A. Wrzeńska, J. Wrzeński 1996, s. 198).

Ryc. 5. Groby dziecięce zawierające militaria

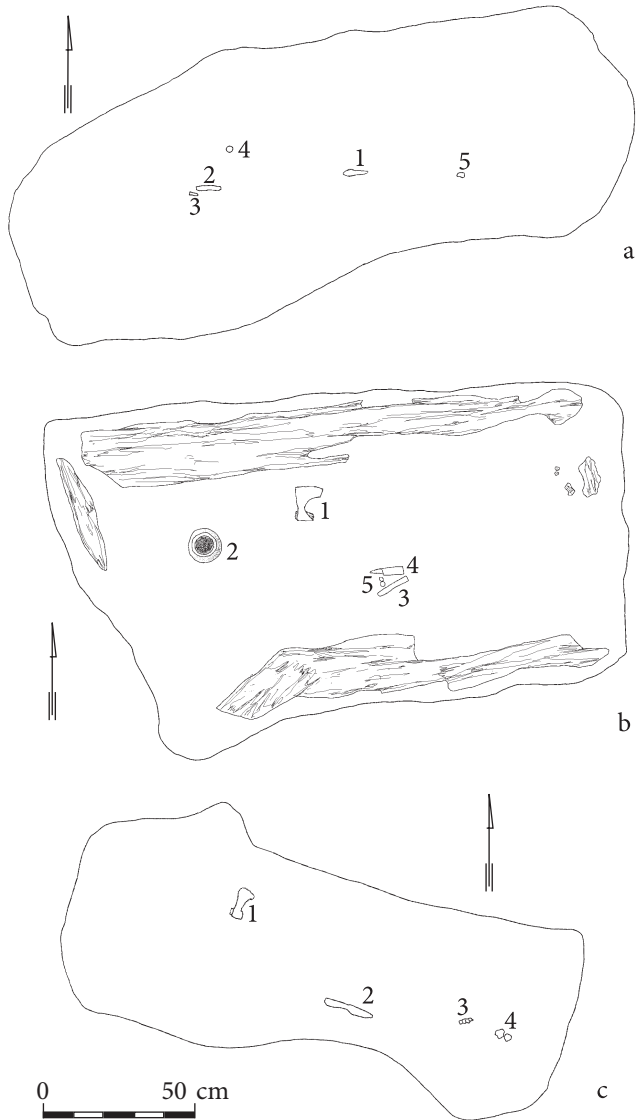
a — Psary, grób nr 33 (1 — grot strzały; 2 — fragment paciorka?; 3 — nóż); b — Sowinki, grób nr 132 (1 — grot strzały; 2 — nóż z pochewką; 3 — nieokreślony przedmiot z brązu); c — Kałdus, grób nr 14/97 (1 — grot strzały); d — Dziankowice, grób nr 65/95 (1 — miniaturowy toporek; 2 — nóż); e — Dziankowice, grób nr 26/92 (1 — kulka-pocisk do procy; 2 — naczynie gliniane).

Wg T. Trębaczkiwicz 1963, tabl. I d (a); ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, nr kat. 1998/57/130–132 (b); wg W. Chudziaka, V. Stawskiej, J. Weinkauff, T. Kozłowskiego 2006, tabl. 21:2 (c), A. Wrzesińskiej, J. Wrzeńskiego 1996, ryc. 1A (d), oraz A. i J. Wrzeńskich 1993, ryc. 3 (e)

Fig. 5. Child burials containing militaria

a — Psary, grave 33 (1 — arrowhead; 2 — bead fragment?; 3 — knife); b — Sowinki, grave 132 (1 — arrowhead; 2 — knife and sheath; 3 — unidentified bronze object); c — Kałdus, grave 14/97 (1 — arrowhead); d — Dziankowice, grave 65/95 (1 — miniature axe; 2 — knife); e — Dziankowice, grave 26/92 (1 — slingshot ball; 2 — clay vessel).

After T. Trębaczkiwicz 1963, Pl. I d (a); from collections of the Archaeological Museum in Poznań, cat. no. 1998/57/130–132 (b); after W. Chudziak, V. Stawska, J. Weinkauff, T. Kozłowski 2006, Pl. 21:2 (c), A. Wrzeńska, J. Wrzeński 1996, Fig. 1A (d) and A. and J. Wrzeński 1993, Fig. 3 (e)

Ryc. 6. Groby dziecięce zawierające militaria z cmentarzyska w Lubieniu

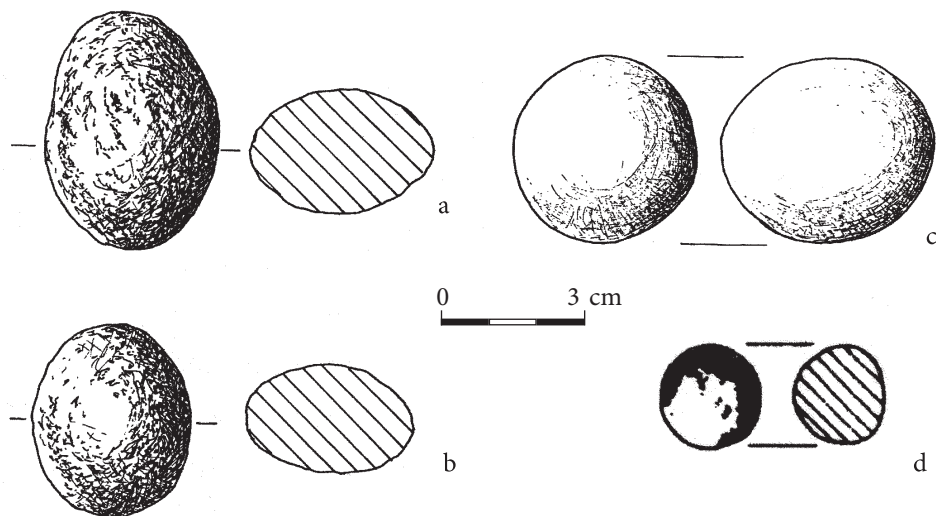
a — grób nr 33 (1 — grot strzały; 2 — nóż; 3 — pierścionek; 4 — moneta; 5 — nieokreślony przedmiot żelazny);
 b — grób nr 31 (1 — topór; 2 — naczynie gliniane; 3 — nóż; 4 — pochewka z fragmentem noża; 5 — fragment monety); c — grób nr 83 (1 — topór; 2 — nóż; 3 — zęby ludzkie; 4 — fragmenty czaszki).

Wg dokumentacji polowej z badań E. i A. Wójcików; rys. E. Wtorkiewicz-Marosik

Fig. 6. Child burials containing militaria from the cemetery in Lubień

a — grave 33 (1 — arrowhead; 2 — knife; 3 — ring; 4 — coin; 5 — unidentified iron object); b — grave 31
 (1 — axe; 2 — clay vessel; 3 — knife; 4 — sheath with fragment of knife; 5 — coin fragment); c — grave 83
 (1 — axe; 2 — knife; 3 — human teeth; 4 — skull fragments).

After field documentation from excavations by E. and A. Wójcik; drawing E. Wtorkiewicz-Marosik

Ryc. 7. Kulki-pociski do procy z grobów dziecięcych na cmentarzystku w Dziekanowicach
a, b — grób nr 73/99; c — grób nr 60/03; d — grób nr 26/92.

Wg J. Wrzesińskiego, A. Wrzesińskiej 2007, ryc. 6:8–10 (a–c) i J. Wrzesińskiego 2000, ryc. 4 (d)

Fig. 7. Slingstones from child burials in the cemetery at Dziekanowice

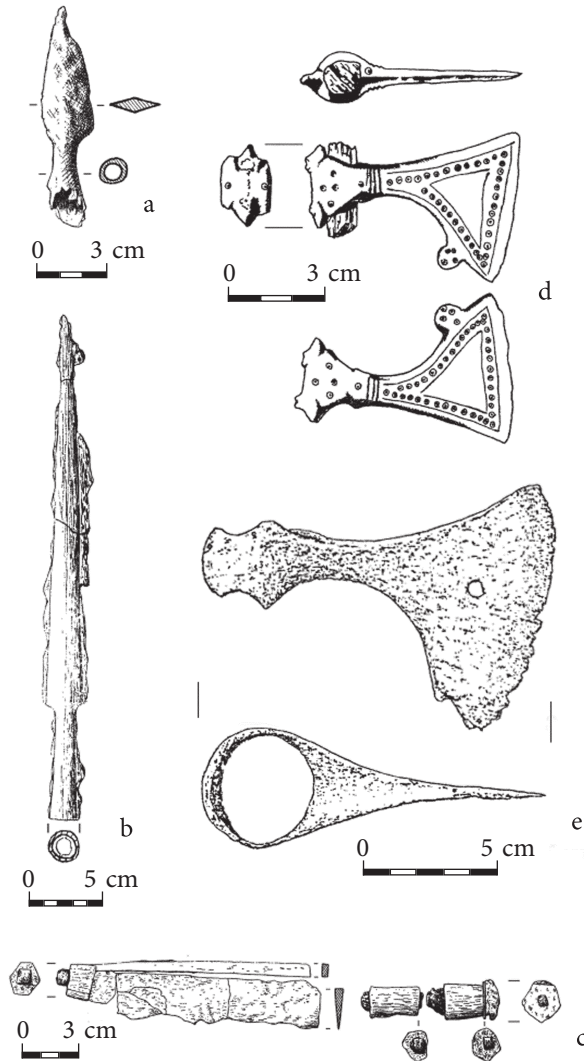
a, b — grave 73/99; c — grave 60/03; d — grave 26/92.

After J. Wrzesiński, A. Wrzesińska 2007, Fig. 6:8–10 (a–c) and J. Wrzesiński 2000, Fig. 4 (d)

na XI–XII w. (N.A. Makarov 1992, s. 43–44). Najwięcej okazów pochodzi z terenów Rusi, ale występują one również w Skandynawii, na wschodnim i południowym wybrzeżu Bałtyku, a także w Europie centralnej, w tym w Polsce (zob. W. Panasiewicz, M. Wołoszyn 2002, s. 252–255, ryc. 1, 5; M. Wołoszyn 2006, s. 595, ryc. 2). Toporki te są wierną kopią egzemplarzy bojowych, zaliczanych przez A.N. Kirpicznikowa (1966, s. 36–37) do typu IV.

Na topory — tym razem o żelźcach bojowych⁸ — natrafiono w pięciu innych jamach grobowych. W grobie nr 39 z Czekanowa oręż ten złożony został w pobliżu lewej stopy pochowanego dziecka (ryc. 4b; tabela 1:2; T. Kurasiński 2004, ryc. 6B). Z uwagi na obecność brody, wąsów i — słabo zaznaczonego — kapturka topór czekanowicki (ryc. 8e) można włączyć do podtypu Va w systematyce A. Nadolskiego (1954, s. 45). Chronologia większości okazów z tej grupy określana jest na XI w., choć na ziemiach polskich mogły pojawić się już w IX stuleciu (A. Nadolski 1954, s. 45; P.N. Kotowicz, M. Świątek 2006, s. 134; P. Strzyż 2006, s. 50–52).

⁸ Być może jako zminiaturyzowaną wersję form służących do walki należałoby potraktować okaz z grobu nr 85 w Lubieniu, którego długość całkowita wynosi 93 mm, a szerokość ostrza — 60 mm (T. Kurasiński, K. Skóra, w druku).

Ryc. 8. Elementy uzbrojenia z grobów dziecięcych

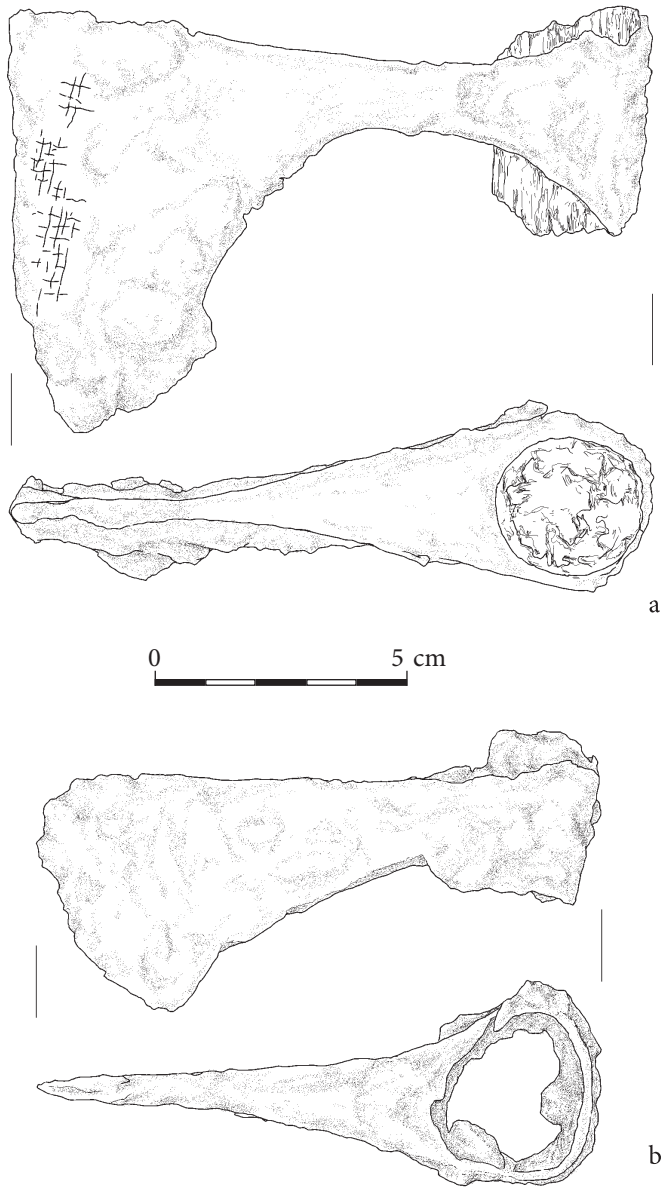
a — Końskie, grób nr 52, grot oszczepu; b — Pokrzywnica Wielka, grób nr 15, grot włóczni; c — Pokrzywnica Wielka, grób nr 15, nóż bojowy; d — Dziekanowice, grób nr 65/95, miniaturowy toporek; e — Czekanów, grób nr 39, topór.

Wg J. Gąssowskiego [1950] 1952, tabl. IX 5 (a); L. Rauhuta, L. Długopolskiej 1971, tabl. Va, g (b, c); A. Wrześnińskiej, J. Wrześnińskiego 1996, ryc. 1:2 (d) i ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, nr kat. 284 (e)

Fig. 8. Elements of weaponry from child burials

a — Końskie, grave 52, spearhead; b — Pokrzywnica Wielka, grave 15, spearhead; c — Pokrzywnica Wielka, grave 15, fighting knife; d — Dziekanowice, grave 65/95, miniature axe; e — Czekanów, grave 39, axe.

After J. Gąssowski [1950] 1952, Pl. IX 5 (a); L. Rauhut, L. Długopolska 1971, Pl. Va, g (b, c); A. Wrześnińska, J. Wrześniński 1996, Fig. 1:2 (d) and from the collection of the State Archaeological Museum in Warsaw, cat. no. 284 (e)

Ryc. 9. Topory z grobów dziecięcych na cmentarzysku w Lubieniu

a — grób nr 31; b — grób nr 83.

Ze zbiorów Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim, nry kat. 178 (a) i 455 (b); rys. E. Wtorkiewicz-Marosik

Fig. 9. Axes from child burials in the cemetery in Lubień

a — grave 31; b — grave 83.

From the collections of the Museum in Piotrków Trybunalski, cat. nos 178 (a) and 455 (b); drawing E. Wtorkiewicz-Marosik

Pozostałe topory odnotowano na cmentarzysku w Lubieniu (ryc. 9; tabela 1:13, 14, 16, 17)⁹. Ze względu na znaczne uszkodzenia osad ich typologiczne przyporządkowanie jest utrudnione. Trzy z nich (z grobów nry 12, 31 i 85) mają zaznaczone brody i najprawdopodobniej reprezentują podtyp Vb według A. Nadolskiego, datowany na XI–XIII w. (A. Nadolski 1954, s. 44; P. Strzyż 2006, s. 52–53). Egzemplarz z grobu nr 83 nawiązuje do typu VI w tej samej klasyfikacji, który tworzą topory charakteryzujące się wąskimi ostrzami, stosunkowo długimi szyjkami i graniastymi osadami bez wąsów i kapturka (A. Nadolski 1954, s. 47). Najczęściej posługiwano się nimi w XI w., choć znane są okazy zarówno starsze (nawet z początku VIII w.), jak i młodsze (A. Nadolski 1954, s. 47; I. Heindel 1992, s. 32–33, ryc. 13k–m; M. Głosek 1996, s. 38–39, tabl. XIII, XIV). Z wyjątkiem grobu nr 12, w którym topór zalegał w miejscu klatki piersiowej zmarłego, w pozostałych przypadkach (groby nry 31, 83 i 85) znaleziono je z prawej strony szkieletów, przy niezachowanych kościach nóg (ryc. 6b, c).

Należy dodać, że militariom znajdowanym w grobach dziecięcych z reguły towarzyszyły inne przedmioty, wchodzące w skład inwentarza pośmiertnego. W większości przypadków był to nóż, niekiedy w skórzanej pochewce z okuciem, rzadziej — ozdoby i elementy stroju, monety i różnego rodzaju naczynia (misa z brązu, wiadro drewniane, naczynie gliniane). Warto także wspomnieć o glinianej pisance (szczegółowe zestawienie zob. w tabeli 1).

Podjmując próbę ustosunkowania się do zjawiska występowania elementów uzbrojenia w grobach dziecięcych, trzeba podkreślić kilka jego aspektów. Punktem wyjścia może być dość oczywiste, ale zasadnicze dla podjętego tematu, stwierdzenie ogromnego znaczenia ideologiczno-symbolicznego i ceremonialnego broni w średniowieczu (zob. S. Vencl 1984, s. 71–74; M. Slivka 2002; O. Ławrynowicz 2005). Była ona wówczas nie tylko narzędziem służącym do zadawania śmierci, ale także nośnikiem treści określających status właściciela lub dysponenta. Szczególną tego manifestacją był rytuał pogrzebowy, w którym broń stanowiła istotny element służący przede wszystkim podkreśleniu pozycji społecznej zmarłego (zob. m.in. A. Nadolski 1963, s. 113; E. Dąbrowska 1974–1979, s. 348; L. Leciejewicz 1997; M. Hanuliak 1998, s. 57, 59; tenże 1990, s. 160–161; T. Meier 2002, s. 81–96; T. Kurasiński 2005).

W dyskusji nad podjętą problematyką trzeba również podkreślić, iż stan dzieciństwa to przede wszystkim kategoria nacechowana społecznie, wykazująca zmienność pod względem czasowo-geograficznym, kulturowym, ekonomicznym i prawnym, co jednak nie oznacza zupełnego braku uwarunkowań biologicznych. W toku uświadamiania swej własnej tożsamości dziecko gromadzi wiedzę, pozwalającą mu na rozpoznanie i podjęcie ról czy też funkcji zgodnych z oczekiwaniami społecznymi. W procesie tym uwydatnia się duże znaczenie wytworów kultury materialnej, które mogą sygnować lub wyznaczać pewne etapy i zachowania

⁹ Z czterech toporów opublikowano jedynie okaz z grobu nr 31, który na podstawie wyposażenia grobowego określony został jako męski (E. i A. Wójcikowie 1973, s. 171, tabl. XVII 3). Analiza antropologiczna nielicznych pozostałości szkieletu wykazała, iż grób ten zawierał szczątki dziecka zmarłego w wieku 5–6 lat. Pozostałe topory nie były dotąd omawiane w literaturze przedmiotu (zob. przyp. 4).

stanowiące warunek w osiągnięciu przez jednostkę pełni przynależności do grupy. „Odczytywanie” tego rodzaju treści zawartych w artefaktach stwarza archeologii możliwość docierania do minionego świata dziecięcości (zob. G. Lillehammer 1989; K.A. Kamp 2001; T. Buliński 2002; M. Pawleta 2003; 2004).

Postępując w ślad za powyższymi założeniami, należy zwrócić uwagę na sferę obyczajowości związaną z wchodzeniem dziecka w świat dorosłych. W przypadku kandydata na wojownika rytm enkulturacji wyznaczały kolejne fazy wypełnione podnoszeniem przez niego kwalifikacji wojskowych (T. Buliński 1997, s. 80; tenże 2002, s. 120–121; J. Banaszkiewicz 1999), czego idealnym zwieńczeniem miał się stać akt rycerskiej nominacji (por. Z. Dalewski 1997; U. Świdorska 2001, s. 109n; D. Piwowarczyk 2002). W edukacji tej duże znaczenie przykładano do wczesnego kontaktu chłopca z polem bitwy, wyprawą wojenną czy polowaniem¹⁰. Można tu przywołać choćby młodzieńcze wyczyny Bolesława Krzywoustego, tak sugestywnie opisane przez Galla Anonima (II, 9–15, 17–18, s. 73–77, 82–84), nieporadny rzut włócznią w wykonaniu małoletniego Światosława tuż przed bitwą z Drewlanami z *Powieści minionych lat* (*Powieść...*, 21, s. 46), a także udział dzieci w zdobyciu Arkony przez wojska duńskie, uwieczniony z kolei w dziele Saxo Grammatyka (*Saxo Grammaticus*, XIV, 39, 16–18, s. 468–469)¹¹. O wielu podobnych dokonaniach młodocianych bohaterów opowiadają *chansons de geste*, zwłaszcza w rozwijającym się od XII w. typie *enfance*. Ukazywany w nich „pierwszy czyn” uruchamia dalsze etapy kariery wielkiego herosa, zazwyczaj też następuje równocześnie z budzeniem się w młodziku wojowniczej natury. Od tej chwili chłopiec powoli wkracza w dorosłe życie, a zarazem zaczyna występować jako postać pierwszoplanowa” (A. Gronowska 2004, s. 45).

Kluczowym wszak momentem w uzyskaniu przez dziecko wymiaru społecznego było jego „wyjście” spod opieki matki i poddanie się kurateli ojca lub innego męskiego opiekuna (*nutritor*). Bardzo często oznaczało to rozstanie z domem rodzinnym, w ramach tzw. terminowania (K. Arnold 1986, s. 57–58; tenże 1991, s. 129–130; I.S. Kon 1988, s. 148–152; T. Buliński 1997; tenże 2002, s. 117–122)¹². Fakt ten niekiedy podkreślany był przez przekazanie oręża potomkowi wkraczającemu w świat dorosłych. Jak podaje arabski pisarz i podróżnik Abū Hāmid al-Andalusī w dziele *Tuhfat al-albāb* (*Upominek dla umysłów*) z 1162 r., zapewne częściowo odnoszącym się do Rusi: „Jeżeli jakiemuś człowiekowi urodzi się syn, to troszczy się o niego, dopóki nie dojrzeje. Skoro to się stanie, wręcza mu łuk

¹⁰ Polowania były źródłem uzupełniania diety, rodzajem rozrywki, a przy tym także doskonałym poligonem służącym wprawianiu się w rzemiosło wojenne (A. Samsonowicz 2000). Charakter niektórych znalezisk (mam tu na myśli najczęściej odkrywane przy pochówkach dzieci groty strzał, a także oszczep z grobu nr 52 w Końskich) prowadzi do skojarzeń związanych z tym obszarem działalności ówczesnego człowieka.

¹¹ Wspomniane wydarzenia w szerokim kontekście znaczeniowym omówił J. Banaszkiewicz (1988; 1999; 2002).

¹² Zazwyczaj następowało to w wieku około 7 lat, choć rozpiętość czasowa mogła być tu dość znaczna w zależności od prawnej pozycji dziecka i jego przynależności do określonej warstwy, a także obszaru kulturowego.

i strzały i powiada: Idź i myśl sam o sobie. Usuwa go wtedy ze swego domu i uważa za obcego i cudzego” (T. Lewicki 1951–1952, s. 142)¹³.

W słowiańskim kręgu kulturowym przełomowym wydarzeniem w przekraczaniu dzieciństwa był akt postrzyżyn¹⁴, pewnie poświadczony w źródłach ruskich, polskich i czeskich, choć różnie w literaturze interpretowany (np. K. Potkański 1895; J.S. Bystroń 1916, s. 121–122; R. Gansiniec 1952; D. Třeštík 1992; U. Świdarska 2001, s. 105–106; M. Delimata 2004a, s. 104–109).

Wspomniane gesty inicjalne, do których — w zależności od tradycji prawnej i wierzeniowej — należałoby m.in. włączyć także chrzest, obrzezanie, podniesienie do góry oznaczające ojcowską akceptację dziecka (tzw. *sublatio*) czy przypisanie mu imienia, wyznaczały drogę ku nadaniu małoletnim statusu społecznego. Wraz z osiągnięciem tego etapu kończył się stan bezpłciowości i nieokreśloności, charakteryzujący wczesne dzieciństwo, a zaczynał stan kultury (P. Kowalski 1996, s. 19–24; tenże 1998, s. 109–115; T. Buliński 1997). Dla przyszłego wojownika zewnętrzny przejawem uzyskania akceptacji społecznej było bez wątpienia pozyskanie broni z prawem do jej noszenia (por. M. Nodl 1996, s. 24; A. Gronowska 2004, s. 48–52; B. Lohrke 2004, s. 106–107; I. Kvetánová 2008, s. 34–35)¹⁵. Zdaniem niektórych badaczy świadczą o tym mają właśnie militaria odkrywane w grobach dziecięcych. W pośmiertnym wyposażaniu dzieci w broń, obserwowanym na niektórych cmentarzyskach czeskich i morawskich, Z. Krumphanzlová upatrywała swego rodzaju formę dziedzicznego prawa do posiadania broni i konia (Z. Krumphanzlová 1981, s. 35–36; zob. także M. Nodl 1996, s. 24; N. Profantová 2001, s. 329)¹⁶. Przypuszczalnie archeologicznym świadectwem praktykowania tego zwyczaju na ziemiach polskich mogą być groby nr 39 z Czekanowa i 15 z Pokrzywnicy Wielkiej, w których odkryto liczniejsze zasoby bojowego uzbrojenia. Szczególnie interesujący z punktu widzenia omawianej problematyki jest drugi z wymienionych zespołów grobowych. Znaleziony w nim grot włócz-

¹³ Samą wzmiankę przekazał piszący w XIII w. inny słynny geograf al-Qazwīni (T. Lewicki 1951–1952, s. 141–142). W tłumaczeniu podanym przez U. Lewicką-Rajewską (2004, s. 151) fragment ten brzmi: „Jeżeli jakiś człowiek stanie się opiekunem jakiegoś chłopca, to zajmuje się jego sprawami dopóki nie dorosnie. Kiedy zaś dojrzeje, to wręcza mu łuk i strzały i powiada: ‘Odejdź i walcz w swej własnej sprawie’. Następnie każe mu opuścić swój dom i umieszcza go u człowieka obcego”.

¹⁴ Ścinanie włosów praktykowane było w wielu kulturach i w różnych momentach dziejowych. Np. o postrzyżynach chłopca (a także dziewczynki) mówi *Prawo Salickie* (XXXV, 1–2, s. 200–201), a ceremonia pierwszego golenia głowy praktykowana jest do dzisiaj także w tradycyjnych społecznościach mużułmańskich (T. Martynowicz 1977, s. 163). Sens tego obrzędu podyktowany był uniwersalnym znaczeniem symbolicznym włosów (zob. A. Targońska 1998; J. Bąbel 2000, s. 160–162; K. Banek 2004).

¹⁵ W zarysowanym kręgu znaczeniowym mieści się także obserwowany u wielu ludów zwyczaj obdarowywania dzieci w przedmioty, m.in. w broń (często była to strzała) przy okazji niektórych uroczystości (np. narodzin, nadaniu imienia, chrztu). Dary te decydowały o przyszłej profesji nowego członka społeczności (H. Biegeleisen 1927, s. 174–176; B. Lohrke 2004, s. 107).

¹⁶ Warto powołać się tu na wzmiankę zawartą w kronice Kosmasa, dotyczącą przekazania oszczerpu i rogu przez umierającego władcę czeskiego Brzetysława II swemu małoletniemu synowi (*Kosmasa Kronika...*, III, 13, s. 331). Jakkolwiek akt ten wraz z występującymi w nim przedmiotami interpretowany jest jako symboliczne przejęcie przez następcę praw do dysponowania dobrami gruntowymi, będącymi w prywatnym posiadaniu księcia (P. Charvát 2000), to jednak świadczy o statusie obdarowanego potomka.

ni przed włożeniem do grobu został najpewniej złamany (ryc. 8d; L. Rauhut, L. Długopolska 1971, s. 310), co mogło przypuszczalnie oznaczać zamknięcie drogi do posiadania następcy, który dziedziczyłby broń, a zarazem wygaśnięcie linii męskiej (na temat takiej interpretacji celowego niszczenia oręża zob. Z. Żygulski, jun. 1975, s. 42; J. Wrzesiński 1997–1998, s. 14; R. Piotrowski 2003, s. 187)¹⁷. Nie można również wykluczyć intencjonalnego uszkodzenia strzał¹⁸. Na uwagę zasługuje także koncepcja N.A. Makarowa, będąca próbą wyjaśnienia funkcji miniaturowych toporków. Autor ten zauważył, że okazy wydobyte z grobów najczęściej złożone były przy szczątkach dzieci płci męskiej¹⁹ (N.A. Makarov 1992, s. 49, 51). Głównie na tej podstawie sądził, iż wręczano je synom ruskich drużynników w momencie postrzyżyn. Toporek taki pełnił rolę środka apotropaicznego w pełnym niebezpieczeństwie życia wojownika, a w momencie niespodziewanej śmierci chłopca trafiał wraz z nim do grobu (N.A. Makarov 1988, s. 32; tenże 1992, s. 51).

Skuteczność wdrażania dziecka w obszar relacji społeczno-kulturowych uzależniona była od obecności *sacrum* (T. Buliński 1997, s. 81). Odwołując się do koncepcji rytów przejścia (*rites de passage*) A. van Gennepa (2006) i sytuacji neofity pokonującego niebezpieczny stan zawieszenia pomiędzy dwoma światami (por. H. Czerwińska-Burszta 1986; A. Brencz 1987; G. Wiński, A.A. Szafranski 1998), można stwierdzić, że okresem szczególnie narażonym na zakłócenia w osiągnięciu przez jednostkę pełnego wymiaru społecznego było dzieciństwo, zwłaszcza

¹⁷ Dowodem tego, że pochowany w grobie pokrzywnickim „osobnik był jedynym w tym czasie potomkiem rodu, czy rodziny”, zdaniem L. Rauhuta i L. Długopolskiej (1971, s. 343) ma być sam fakt pośmiertnego obdarowania go w liczne i efektowne przedmioty. Z poglądem tym polemizuje E. Kowalczyk, twierdząc, iż broń w grobach dzieci świadczy raczej o konieczności zrekompensowania zmarłym braku możliwości objęcia przez nich przypisanych lub przyszłych ról społecznych (E. Kowalczyk 2003, s. 123, przyp. 29).

¹⁸ W tulejkach trzech grotów (z Lubienia, Pokrzywnicy Wielkiej i Sowinek) zachowały się resztki brzechwy, co sugerowałoby wkładanie do grobów całych strzał. Jednak pozostałości lub nawet większe fragmenty drewna nie przesądzają jeszcze o zdeponowaniu tej broni w całości, gdyż nawet strzały z częściowo zachowaną brzechwą mogły zostać złamane wcześniej (L. Rauhut, L. Długopolska 1973, s. 429).

¹⁹ Należy zauważyć, że w tych przypadkach płeć określona została na podstawie charakteru wyposażenia. Z doświadczeń antropologów wynika bowiem, że ustalenie płci osobników zmarłych przed ukończeniem wieku młodocianego na podstawie ekspertyzy makroskopowej kości jest trudne (A. Malinowski, W. Bożiłow 1997, s. 323), jakkolwiek próby w tym kierunku są podejmowane (np. A. Coussens, T. Anson, R.M. Norris, M. Henneberg 2002; K. Pacocha 2008, s. 128–136). Zatrzymując się jeszcze przy problemie identyfikowania płci i wieku zmarłego na podstawie inwentarza grobowego (zob. B. Zawadzka-Antosik 1982, s. 44; J. Kowalewski 2003; K. Skrzyńska 2005; E. Wielgosz-Skorupka 2006; A. Drozd 2008), warto zwrócić uwagę na niektóre przedmioty współwystępujące z militariami. Mam tu na myśli zwłaszcza kabłączki skroniowe znalezione przy szczątkach dzieci na cmentarzyskach w Końskich, Czekanowie i Dziekanowicach, których znaleziska nie odpowiadają, w potocznym wyobrażeniu, „męskiemu” wyposażeniu w oręż (por. J. Wrzesiński 1997–1998, s. 25). Nie przystaje to również do opinii, iż w średniowieczu niemowlę, gdy tylko wyrastało ze spowijającego go szczelnie bicia, niezwłocznie odziewane było w strój odpowiedni dla swego stanu społecznego (P. Ariès 1995, s. 58; K. Arnold 1991, s. 131; T. Buliński 1998, s. 99; M. Delimata 2004a, s. 93–95). Pozostawiając kwestię wyposażenia grobów otwartą, pragnę jedynie nadmienić, iż znane są przypadki występowania ozdób przy szczątkach mężczyzn (przykłady podają J. Wrzesiński 1997–1998, s. 25 i A. Drozd 2008). Z drugiej zaś strony broń trafiała do grobów przedstawicieli płci pięknej (zob. J. Eisner 1966, s. 422), co nasuwa na myśl wążkę kobiety walczącej, najlepiej chyba wyrażony w micie o Amazonkach (zob. E. Hoffmann 1991).

wczesne. Liczne zagrożenia płynące ze świata demonicznego oraz związane z tym wyobrażenia doprowadziły do wykształcenia się szeregu zakazów i nakazów ochronnych, odnoszonych do nowo narodzonego dziecka (J.S. Bystron 1916, *passim*; H. Biegeleisen 1927, *passim*; P. Kowalski 1996, s. 24–27; tenże 1998, s. 114–117; I.S. Machoŭska 2000; D. Żołądź-Strzelczyk 2000, s. 352–354; U. Lehr 2003). Dla tego rodzaju zachowań przywoływane są dwa główne powody: „pierwszym jest ryzyko brzemiennych w skutki niewłaściwych gestów wykonanych w sytuacji inicjalnej, a więc wtedy gdy dopiero wyłaniają się właściwości nowej osoby; drugim — szczególna zjadliwość w stanie amorficzności, kiedy znajdują się w trakcie zdobywania statusu” (P. Kowalski 1996, s. 25). Dużą wagę przywiązywano przy tym do amuletów (por. B. Dübner-Manthey 1990; H. Chorvátová 1998; Ś. Ungerman 2007), które — jak na przykład miniaturowe toporki — imitowały niekiedy broń²⁰. Nie jest zatem wykluczone, iż po śmierci dziecka (być może wychowywanego na wojownika) uważano za stosowne, by umieścić je w jamie grobowej razem z ciałem. Zabieg taki wiązał się zapewne z wykorzystaniem apotropaicznych właściwości niektórych przedmiotów, w tym także militariów, których ostrza — zgodnie z panującymi wierzeniami — niwelować miały niekorzystne oddziaływanie ze strony świata demonicznego (P.W. Schienerl 1984; B. Dübner-Manthey 1990, s. 74, 81; A.A. Fetisov 2004, s. 91–92, 94, 97)²¹. Nie bez znaczenia był również sam materiał, z którego owe przedmioty wykonywano, jak obarczone licznymi odniesieniami symbolicznymi żelazo czy kamień (P. Kowalski 1998, s. 200–206, 646–650; P.W. Schienerl 1980; 1984).

Kontynuując wątek związany ze sferą magiczną, należałoby uwzględnić jeszcze jedną hipotetyczną przyczynę obecności elementów uzbrojenia w grobach dziecięcych. Mogła ona wynikać z obaw tkwiących w świadomości żyjących względem wybranych kategorii zmarłych. Za szczególnie niebezpieczne uchodziły dzieci pochowane bez chrztu, których dusze zaludniały nadnaturalny świat, przeobrażając się w istoty demoniczne lub półdemoniczne (dane etnograficzne zob. m.in. u E. Nowiny-Sroczyńskiej 1997, s. 44–45; A. Brodali 2000; M. Bonowskiej 2004, s. 107–108; U. Lehr 2006, s. 250–251). Aby uchronić się przed szkodliwą działalnością niechrzczeńców, podejmowano środki ostrożności, polegające niekiedy na przebicciu ciała drewnianym kołkiem i złożeniu go w ukrytym miejscu. O tego rodzaju praktykach informuje piszący na początku XI w. Burchard z Wormacji (Burchard von Worms, XIX, s. 200; do tego fragmentu penitencjału nawiązują A. Fischer 1921, s. 365; Č. Zíbrt 1995, s. 14–15; Ł.M. Stanaszek 1998, s. 26; M. Olszewski 2002, s. 41,

²⁰ Możliwe, że w grupie środków magicznych należałoby także umieścić strzałę. Wierzono, iż miotana przez niewidzialne istoty wywoływała choroby, ale jednocześnie — na zasadzie „podobne chroni przed podobnym” — przypisywano jej moc leczniczą i ochronną (N. Veselovskij 1917–1920; K. Moszyński 1967, s. 192–193, 288–289; M. Eliade 1968, s. 464–465; M. Lurker 1986, s. 227). Zdolność odpędzania demonów i uroków predestynowała ją zatem (a zwłaszcza jej podstawowy element — grot) do pełnienia funkcji amuletu.

²¹ Wiele związanych z tym działań, także w zakresie obrzędowości pogrzebowej, przechowała do niedawna jeszcze kultura ludowa (A. Kotlârevskij 1868, s. 219–220; J.S. Bystron 1916, s. 43–47, 71–73; A. Fischer 1921, s. 249–250, 262, 396; K. Moszyński 1967, s. 284, 309–310, 318, 676; J. Bąbel 1980, s. 16–18; P. Kowalski 1998, s. 513–515).

przyp. 121)²². Istnieje podejrzenie, że w zabiegach antywampirycznych posługiwano się także innymi ostrymi przedmiotami, nie wyłączając strzał, którymi przebijano zwłoki (por. Ł.M. Stanaszek 1998, s. 25). W celu unieszkodliwienia zmarłego strzały wbijane były również w jamę grobową, o czym świadczą mają znaleziska grotołów w warstwie ziemi przykrywającej szczątki (B. Szőke, J. Nemeskéri 1954, s. 117; Z. Krumphanzlová 1961, s. 546). W tym kontekście na uwagę zasługuje wspomniany pochówek dziecka z pociskiem tkwiącym na wysokości mostka, odkryty na cmentarzysku w Kałdusie (ryc. 3a). W równym jednak stopniu należy liczyć się z sytuacją, iż obecność grotu w grobie kałduskim była wynikiem śmiertelnego ugodzenia dziecka strzałą²³. Materiały archeologiczne dostarczają danych pozwalających przypuszczać, iż wystrzelony z łuku pocisk był pośrednią lub bezpośrednią przyczyną zgonu, o czym świadczą groty tkwiące jeszcze w kościach pochowanych ofiar. W takich przypadkach należy wykluczyć, iż strzała stanowiła wyposażenie grobowe (szerzej na ten temat zob. T. Kurasiński 2007).

Z wyposażaniem grobów dziecięcych w militaria-duplikaty, jak również w elementy uzbrojenia nie odbiegające pod względem wielkości od tych używanych przez dorosłych wiązać się mogły także inne treści. Przyjmuje się, że w warstwie mityczno-wierzeniowej oręż należał do atrybutów męskich bóstw niebiańskich. Wielu zwolenników zdobyła zatem koncepcja wiążąca miniaturowe toporki z kultem Peruna, ewentualnie też z wiarą w pokrewne bałtyjskie bóstwa: Perkūnasa i Pērkonasa (m.in. A.V. Uspenskaā 1967, s. 96; V.V. Sedov 1982, s. 267; V.I. Kulakov 1991–1992, s. 123; G. Zemītis 1998, s. 110; B.A. Rybakov 2001, s. 517). Na ten temat najszerszej wypowiedział się W.P. Darkiewicz (1961). Jego zdaniem zdobienia pokrywające żelźca toporków, często w postaci kółek współśrodkowych (jak na okazy z Dziekanowic) i zygzaków, wykazują związek z symboliką solarną i piorunem, przynależną bóstwom niebiańskim, w tym również słowiańskiemu Perunowi (W.P. Darkevič 1961, s. 94–95; por. A. Kotlárevskij 1868, s. 220; M. Eliade 1993, s. 43 nn.). Pogląd ten został zakwestionowany przez N.A. Makarowa (1992, s. 51), którego zdaniem miniaturowe toporki nie były znane w X w., w okresie, gdy wiara w pogańskich bogów miała jeszcze status oficjalnej religii, a ostatnio W. Sawicki

²² Warto w tym kontekście wspomnieć o stanowisku Kościoła w kwestii grzebania dzieci, który może być postrzegany jako jeden z czynników mających wpływ na zastany przez archeologów obraz. Jak wiadomo, liturgiczny pogrzeb przysługiwał jedynie dziecku ochrzczonemu, jakkolwiek w liturgii rzymskiej odpowiedni tekst opracowany został dopiero u schyłku średniowiecza. Tak późne skodyfikowanie omawianego obrzędu tłumaczy się panującym w średniowieczu przeświadczeniem, iż dziecko ochrzczone, które zmarło „przed użyciem rozumu”, natychmiast po śmierci miało być zbawione, albo też obojętnością wobec dziecka w tym okresie. Dużym problemem prawnym i teologicznym był natomiast zgon dziecka pozbawionego chrztu. W takich przypadkach z reguły odmawiano pochówku kościelnego, w konsekwencji zwłoki grzebane były z dala od poświęconej ziemi lub porzucane (odnośnie do poruszanej tu problematyki zob. zwłaszcza A. Labudda 1983, s. 223–234, a także B. Zawadzka-Antosik 1973; M. Illi 1995, s. 60–61; M. Slivka 1997; T. Buliński 2002, s. 103–106; M. Delimata 2004a, s. 67–77, 121–124; taż 2004b; E. Kowalczyk 2004; Ł. Miechowicz 2007; A. Navrátilová 2007).

²³ Niezależnie od zakładanej koncepcji wykluczenie obecności omawianego przedmiotu jako daru pośmiertnego mogłaby przynieść analiza śladów pourazowych powstałych w wyniku ewentualnej penetracji pocisku, jednak opublikowane rezultaty analizy antropologicznej takich śladów nie ujawniły (zob. T. Kozłowski, A. Drozd 2006).

i G. Ochrimienko (2007) uznali, że przedmioty te są wyrazem pogańsko-chrześcijańskiego synkretyzmu. Warto jednak pamiętać, iż kult Peruna był mocno zakorzeniony wśród członków drużyny ruskiej. Przekonują o tym fragmenty *Powieści minionych lat*, w których mowa jest o zawieraniu porozumień bizantyjsko-ruskich. Nad ich dotrzymaniem w pierwszej kolejności czuwać miał właśnie Perun (*Powieść...*, 12, 18, 28, s. 25, 38, 41, 58; zob. W. Panasiewicz, M. Wołoszyn 2002, s. 264–265 z interesującymi uwagami na ten temat). Do jego atrybutów należała zapewne także strzała (A. Gieysztor 1976, s. 159; A.A. Fetisov 2004, s. 91). Z kolei germański Odyn miał obdarzoną specjalnymi właściwościami włócznię (J. Banaszekiewicz 1988, s. 5; L.P. Słupecki 2003, s. 103); jemu też przypisywane są znaleziska miniaturowych grotów (B. Arrhenius 1961; T. Capelle 1999, s. 57). Wypada jednak zaznaczyć, iż wszelkie próby interpretacji zebranych w niniejszej pracy materiałów sepulkralnych z perspektywy mitologicznej z góry skazane są na domysły, których udowodnienie pozostawić wypada do dalszych badań.

Warto wreszcie zwrócić uwagę na możliwość identyfikacji niektórych elementów uzbrojenia, a szczególnie ich pomniejszonych wersji, jako dziecięcych zabawek (I. Ottinger 1974, s. 405; B. Dübner-Manthey 1990, s. 74; Z. Smetánka 1993, s. 81; B. Lohrke 2004, s. 105). Mogły one służyć doskonaleniu w umiejętności posługiwania się bronią, niezbędnej w przyszłym życiu wojownika i przygotowywać do rywalizacji w świecie dorosłych (U. Świdarska 2001, s. 105)²⁴. Niektórzy badacze przypuszczają, iż tę kategorię przedmiotów reprezentują miniaturowe toporki (H. Shetelig 1911, s. 15; M. Koktvedgaard Zeitzen 1997, s. 16; R.L. Rozenfel'dt 1997, s. 119)²⁵. Funkcję zabawki przypisano również kamienne-
mu grocikowi odkrytemu na cmentarzysku w Czekanowie (B. Zawadzka-Antosik 1982, s. 47). Wsparciem dla omawianej koncepcji mogą być znaleziska niewielkich przedmiotów służących zabawie, które w większości pochodzą z badań ośrodków wczesnomiejskich. Wśród nich znaczącą pozycję stanowią elementy uzbrojenia, m.in. miecze, groty włóczni i strzał, łuki i toporki, będące niejednokrotnie dość wierną imitacją okazów bojowych (M. Rulewicz 1958, s. 321–323; tenże 1962, s. 308; Ł. Kunicka-Okuliczowa 1959, s. 129–130; Ū.I. Štákel'berg 1969; K. Wachowski 1982, s. 186; T. Borkowski 1995, s. 104; R.L. Rozenfel'dt 1997, s. 115, 119; D. Żołędź-Strzelczyk 2002, s. 178, 184; P. Błażevičius 2008, s. 119)²⁶.

²⁴ Dostrzegając edukacyjną rolę rozmaitych akcesoriów wykorzystywanych do gier i zabaw w przystosowywaniu się dzieci do dorosłości (G. Lillehammer 1989, s. 94–95; A. Högberg 2008), należy też pamiętać, iż zawarty w zabawie pierwiastek sakralny decydował o dwuznaczności zabawek, które dopiero z czasem stały się wyłączną domeną najmłodszych (P. Ariès 1995, s. 74–75; T. Buliński 1998, s. 100–101; zob. też T. Seweryn 1957). Nie zgadza się z tym poglądem R. Caillois (1997, s. 60–62), uznając zabawę i życie potoczne za dwa współistniejące w czasie, ale niezależne układy.

²⁵ Innego zdania był A. Nadolski. Wśród przytoczonych przez tego uczonego argumentów wykluczających pełnienie przez toporki funkcji zabawek za podstawowy należy uznać brak możliwości osadzenia toporzyska w przypadku niektórych egzemplarzy w wyniku formalnego zredukowania osady (A. Nadolski 1951–1952, s. 390). Nie dotyczy to jednak okazu dziekanowickiego, przy którym zachowały się resztki drewnianej rękojeści osadzonej za pomocą płaskiego metalowego kłosa (A. Wrzesińska, J. Wrzesiński 1996, s. 197).

²⁶ Interesujące, że jeszcze na przełomie XIX i XX w. dużą popularnością cieszyły się niewielkie dziecięce siekiery z drewna, do złudzenia przypominające te sprzed kilku wieków (T. Seweryn 1957,

Wspomnieć trzeba także o kulkach kamiennych, które wraz z procą (w grobie mogła się nie zachować), albo też niezależnie, również mogły być używane w charakterze akcesoriów do gier lub zabaw²⁷.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż zaprezentowane możliwości interpretacji pośmiertnego obdarowywania dzieci w przedmioty o charakterze militarnym wytyczają szerokie pole badawcze. Z dużym jednak prawdopodobieństwem można przyjąć, iż zwyczaj ten był praktykowany w kręgu określonej grupy społecznej, której przedstawiciele swoje znaczenie i prestiż zawdzięczali aktywności wojskowej. Istotna jest tu wyrażona wcześniej konstatacja, iż w omawianym okresie broń odznaczała się dużą mocą oddziaływania wizualnego, w jednoznaczny sposób kojarząc się z wykonywaną profesją. Potrzeba podkreślania przynależności do grona wojów znalazła wyraz w praktykach grzebalnych za sprawą zaopatrywania niektórych zmarłych w militaria. Szczególnie wymownym przejawem takich zachowań wydaje się oręż (niekiedy w wersji pomniejszonej) składany w grobach najmłodszych członków drabiny społecznej, poświadczający ich elitarne pochodzenie (m.in. Z. Smetánka, L. Hrdlička, M. Blajerová 1974, s. 401; Z. Smetánka 1993, s. 81; F. Vallet 1997; N. Profantová 2001, s. 329; taż 2005; B. Lohrke 2004, s. 107, 137). W tym kontekście na baczność uwagę zasługuje znalezisko miniaturowego toporka z Dziekanowic. Wraz z grupą analogicznych przedmiotów, będących najpewniej ruskimi importami, zabytek ten może świadczyć o „zawędrowaniu” na ziemię wczesnopiastowskie idei związanej z kultywowaniem etosu drużyny²⁸ (M. Wołoszyn 2004, s. 252–253; tenże 2006, s. 601–602). Warto także zauważyć, iż lokalizacja poszczególnych elementów uzbrojenia względem szkieletu powielala układy rejestrowane w jamach grobowych dorosłych wojowników (por. P. Kościelecki 2000, s. 65–67), a pochówki dziecięce z bronią w większości odsłonięte zostały na cmentarzyskach, na których spoczywały też szczątki innych wyposażonych w oręż zbrojnych. W świetle przedstawionych danych militaria umieszczone w omawianych przez nas grobach jawią się zatem jako forma symbolicznego komunikatu informującego o przynależności pochowanego dziecka do grona wojów, być może nawet drużynników, i przypisaniu mu takiej właśnie roli społecznej. Równoległe mogły one spełniać funkcje magiczne i apotropaiczne.

Słowa kluczowe: wczesne średniowiecze, obrządek pogrzebowy, pochówki dziecięce, militaria, symbolika

s. 6, ryc. 4). Zaznaczmy jednak, iż niektóre drewniane naśladownictwa militariów bojowych, szczególnie mieczy, mogły służyć jako oręż treningowy (P.N. Kotowicz 2008).

²⁷ Niewykluczone, że przedmioty te wykonano tylko w tym celu, a wówczas ich przeznaczenie militarne staje pod znakiem zapytania. Analogiczne zabytki odkrywane na stanowiskach osadniczych są bowiem niekiedy interpretowane jako przybory do gier lub zabaw (np. J. Bukowska-Gedigowa, B. Gediga 1986, s. 356, 360–361, 363; T. Borkowski 1995, s. 99–100; tenże 1999, s. 187, 198; O. Antowska-Gorączniak 2003, s. 73–74; P. Blaževićus 2008, s. 120).

²⁸ Jak zostało już zasygnalizowane, toporki-miniaturki są często wiernym odwzorowaniem dużych egzemplarzy, używanych do walki.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

- „AKorres.” — „Archäologisches Korrespondenzblatt”, Mainz.
 „APolski” — „Archeologia Polski”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź (od 1990 r. Warszawa).
Dusza maluczka... — *Dusza maluczka, a strata ogromna*, Funeralia... Spotkanie 6.
 Funeralia... — Funeralia Lednickie, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński red., Poznań.
 „PMMAE” — „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna”, Łódź.
 „SLA” — „Slovenská archeológia”, Bratislava.
 „SLAnt.” — „Slavia Antiqua”, Warszawa–Poznań (od 1993 r. Poznań).
 ŠtZv — Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, Nitra.
 „WA” — „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa.
 „WSA” — „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, Poznań.

*Literatura**Źródła*

- Burchard von Worms — *Decretorum libri XX: ex consiliis et orthodoxorum patrum decretis, tum etiam diversarum nationum synodis seu loci communes congesti*, G. Fransen, T. Kölzer red., Aalen 1992.
 Gall Anonim — *Kronika polska*, przełożył R. Grodecki, wstęp i opracowanie M. Plezia, Skarby Biblioteki Narodowej, Wrocław 2003.
Kosmasa Kronika... — *Kosmasa kronika Czechów*, przetłumaczyła, wstęp i komentarze opracowała M. Wojciechowska, Warszawa 1968.
Powieść... — *Powieść minionych lat*, przełożył i opracował F. Sielicki, Biblioteka Narodowa, seria II, nr 244, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.
Prawo Salickie — *Prawo Salickie*, przełożył i opracował E. Rozenkranz, [w:] *Pomniki prawa*, t. 1, wydał R. Skeczowski, Koszalin 1996, s. 127–270.
 Saxo Grammaticus — *Saxonis Gesta Danorum*, t. 1, J. Olrik, H. Ræder red., Hauniæ 1931.

Opracowania

- Antowska-Gorączniak O.
 2003 *O rozrywkach poznaniaków wieków średnich. Zabawki i przedmioty do gier z Ostrowa Tumskiego*, [w:] *W kręgu katedry*, J. Wiesiołowski red., Kronika Miasta Poznania, t. 1, Poznań, s. 72–85.
 Ariès P.
 1995 *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, Gdańsk.

Arnold K.

- 1986 *Die Einstellung zum Kind im Mittelalter*, [w:] *Mensch und Umwelt im Mittelalter*, B. Herrmann red., Stuttgart, s. 53–64.
- 1991 *K sociálním dějinám dětství ve středověku*, „Historická demografie”, t. 15, s. 123–140.

Arrhenius B.

- 1961 *Vikingatida miniatyrer*, „Tor”, t. 7, s. 139–164.

Banaszkiewicz J.

- 1988 *Włócznia i chorągiew. O rycie otwierania bitwy w związku z cudem kampanii nakielskiej Bolesława Krzywoustego (Kadłubek, III, 14)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 94, nr 4, s. 3–24.
- 1999 *Młodzieńcze gesta Bolesława Krzywoustego czyli jak zostaje się prawdziwym rycerzem i władcą*, [w:] *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23–25 marca 1998*, M. Markiewicz, R. Skowron red., Kraków, s. 11–29.
- 2002 *Czym była i jak została zniszczona chorągiew Świętowita (Saxo Grammaticus, Gesta Danorum, XIV, 39, 14–28)*, [w:] *Heraldyka i okolice*, A. Biernat red., Warszawa, s. 57–70.

Banek K.

- 2004 *Symbolika włosów. Aspekt dyferencjacji na zewnątrz i do wewnątrz*, „Nomos”, nr 45–46, s. 105–120.

Bąbel J.

- 1980 *Kult topora w neolicie ziem polskich*, „WA”, t. 45, z. 1, s. 3–44.
- 2000 *Rytualne znaczenie niektórych północnoeuropejskich brzytw z epoki brązu. Próba interpretacji*, [w:] *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, B. Gediga, D. Piotrowska red., Warszawa–Wrocław–Biskupin, s. 157–182.

Biegeleisen H.

- 1927 *Matka i dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego*, Lwów.

Blaževičius P.

- 2008 *Vaikų žaislai ir žaidimai XIII–XVII a. Lietuvoje (remiantis archeologijos duomenimis)*, „Lietuvos archeologija”, t. 33, s. 71–122.

Bonowska M.

- 2004 *Przemijanie. Śmierć, pogrzeb i życie pozagrobowe w wyobrażeniach mieszkańców Pomorza zachodniego na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań.

Borkowski T.

- 1995 *Gry i zabawy w średniowiecznym mieście na Śląsku. Ślady materialne*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, K. Wachowski red., Wrocław, s. 99–105.
- 1999 *Rozrywka — zabawki i drobna plastyka figuralna*, [w:] *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, C. Buško, J. Piekalski red., Wratislavia Antiqua, t. 1, Wrocław, s. 187–201.

Brencz A.

- 1987 *Polska obrzędowość pogrzebowa jako obrzęd przejścia*, „Lud”, t. 71, s. 215–229.

Brodala A.

- 2000 *Powrót zmarłych do świata żywych w wierzeniach ludu śląskiego*, „Annales Silesiae”, t. 30, s. 59–74.

Bronicka-Rauhut J.

- 1998 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*, Warszawa.

Bukowska-Gedigowa J., Gediga B.

- 1986 *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Buliński T.

- 1997 *Enkulturation w średniowiecznym społeczeństwie*, „Lud”, t. 81, s. 77–91.
1998 *Średniowieczny obraz dziecka*, „Studia Edukacyjne”, nr 4, s. 87–109.
2002 *Człowiek do zrobienia. Jak kultura tworzy człowieka: Studium antropologiczne*, Poznańskie Studia Etnologiczne, nr 4, Poznań.

Bystroń J.S.

- 1916 *Słowiańskie obrzędy rodzinne. Obrzędy związane z narodzeniem dziecka*, Kraków.

Caillois R.

- 1997 *Gry i ludzie*, Warszawa.

Capelle T.

- 1999 *Die Bedeutung der goldenen Miniaturenketten von Szilágysomlyó*, [w:] *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*, W. Seipel red., Wien, s. 55–61.

Charvát P.

- 2000 *„Dejte mému synáčkovi loveckou trubku mou a kopi”: co vlastně odkázal umírající Břetislav II. svému dědici?*, „Acta Historica et Museologica Universitatis Silesianae Opaviensis”, t. 5, s. 167–169.

Chorvátová H.

- 1998 *K významu přívěskov-amuletů z včasnostředověkých pohřebiště*, „Hieron”, t. 3, s. 106–112.

Chudziak W., Stawska V., Weinkauff J., Kozłowski T.

- 2006 *Katalog. Część II. Badania Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu w latach 1997–1999*, [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, W. Chudziak red., Mons Sancti Laurentii, t. 3, Toruń, s. 345–388.

Coussens A., Anson T., Norris R.M., Henneberg M.

- 2002 *Sexual dimorphism in the robusticity of long bones of infants and young children*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 65, s. 3–16.

Crawford S.

- 2000 *Children, grave goods and social status in early Anglo-Saxon England*, [w:] *Children and material culture*, J. Sofaer-Derevinski red., London–New York, s. 169–179.

Czerwińska-Burszta H.

- 1986 *Teoria rytów przejścia Arnolda van Gennepa i jej recepcja na gruncie strukturalistycznym*, „Lud”, t. 70, s. 51–65.

Dalewski Z.

- 1997 *Pasowanie na rycerza książąt polskich we wcześniejszym średniowieczu: znaczenie ideowe i polityczne*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 104, z. 4, s. 15–35.

Darkevič V.P.

- 1961 *Topor kak simbol Peruna v drevnerusskom âzyčestve*, „Sovetskaâ Archeologiâ”, nr 4, s. 91–102.

Dąbrowska E.

- 1974–1979 *La contribution des éléments païens et chrétiens à la formation du rite funéraire des Slaves occidentaux dans le Haut Moyen Âge*, „Annuario de estudios medievales”, t. 9, s. 343–352.

Dąbbski J.

- [1950] 1952 *Szczątki kostne ludzkie z cmentarzyska w Końskich z XI wieku*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 2, s. 177–200.

Delimata M.

- 2004a *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań.
2004b *Rytuał pogrzebowy dzieci w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, [w:] *Dusza ma-luczka...*, s. 99–102.

Dollhopf K.-D.

- 2001 *Kindergräber im frühen Mittelalter. Versuch einer archäologischen Definition*, „AKorres.”, t. 31, z. 1, s. 133–140.

Doppelfeld O.

- 1964 *Das fränkische Knabengrab unter dem Chor des Kölner Dom*, „Germania”, t. 64, s. 156–188.

Dostál B.

- 1966 *Slovanské pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*, Praha.

Drozd A.

- 2008 *Ozdoby kobiece we wczesnośredniowiecznych grobach z bronią — wyposażenie czy dar?*, [w:] *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w staro-żytności i średniowieczu*, W. Świętosławski red., Acta Archaeologica Lodziansia, nr 54, Łódź, s. 51–60.

Dübner-Manthey B.

- 1990 *Zum Amulettbrauchtum in frühmittelalterlichen Frauen- und Kindergräbern*, [w:] *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen — Lebensnormen — Lebensformen*, W. Affeldt red., Sigmaringen, s. 65–87.

Eisner J.

- 1966 *Rukověť slovanské archeologie. Počátky slovanů a jejich kultury*, Praha.

Eliade M.

- 1968 *Notes on the symbolism of the arrow*, [w:] *Religions in antiquity. Essays in memory of Erwin Ramsdell Goodenough*, J. Neusner red., Leiden, s. 463–475.
1993 *Traktat o historii religii*, Łódź.

Fetisov A.A.

- 2004 *Funkcii strel v pogrebal'nom inventare „družinnych kurganov”*, „Rossijskaâ archeologiâ”, nr 3, s. 89–98.

Fischer A.

1921 *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów.

Gansiniec R.

1952 *Postrzyżyny słowiańskie*, „Przegląd Zachodni”, R. 8, nr 11–12, s. 353–369.

Gąsowski J.

[1950] 1952 *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 2, s. 71–175.

Gennep van A.

2006 *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii*, Warszawa.

Gieysztor A.

1976 *Sprawca piorunów w mitologii słowiańskiej*, [w:] *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, M. Biskup, B. Kürbis, H. Łowmiański, C. Madajczyk, B. Miśkiewicz, J. Strzelczyk, J. Topolski red., Poznań, s. 155–161.

Głosek M.

1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa–Łódź.

Gräslund A.-S.

1972–1973 *Barn i Birka*, „Tor”, t. 15, s. 161–179.

1998 *A princely child in Birka*, [w:] *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille*, A. Wesse red., Neumünster, s. 281–289.

Gronowska A.

2004 *Enfances Guillaume, Enfances Vivien, Enfances Renier... Młodzieńcze dokonania wielkich bohaterów starofrancuskiej epiki rycerskiej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 42, s. 37–64.

Hanuliak M.

1990 *Aussagefähigkeiten archäologischer Quellen aus Flachgräberfeldern des 9.–12. Jahrhunderts*, „SLA”, R. 38, z. 1, s. 147–192.

1998 *Reálne faktory a ich účasť pri vystrojovaní hrobov v 9. až 12. storočí*, „SLA”, R. 46, z. 1, s. 55–69.

2006 *Detskí jedinci vo veľkomoravskom prostredí na základe pohrebiskových prameňov z územia Slovenska*, „SLA”, R. 54, z. 2, s. 259–284.

Härke H.

1992 *Angelsächsische Waffengräber des 5.–7. Jahrhunderts*, Cologne–Bonn.

Heindel I.

1992 *Äxte des 8. bis 14. Jahrhunderts im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Neiße*, „Zeitschrift für Archäologie”, t. 26, z. 1, s. 17–56.

Hoffmann E.

1991 *Amazonen — Mythos oder Wirklichkeit?*, [w:] *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Beiträge zu Grabbrauch, Bestattungssitten, Beigabenausstattung und Totenkult*, F. Horst, H. Keiling red., Berlin, s. 317–343.

Högberg A.

2008 *Playing with flint: tracing a child's imitation of adult work in a lithic assemblage*, „Journal of Archaeological Method and Theory”, t. 15, s. 112–131.

- Hrubý V.
1955 *Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách”*, Praha.
- Illi M.
1995 *Begräbnis, Verdammung und Erlösung. Das Fegefeuer im Spiegel von Bestattungsriten*, [w:] *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter*, P. Jezler red., Zürich, s. 59–68.
- Kalousek F.
1971 *Břeclav Pohansko*, t. 1, *Velkomoravské pohřebiště u kostela*, Brno.
- Kamp K. A.
2001 *Where have all the children gone? The archaeology the childhood*, „Journal of Archaeological Method and Theory”, t. 8, s. 1–34.
- Karger M. K.
1958 *Drevnij Kiev. Očerki po istorii material’noj kul’tury drevnerusskogo goroda*, t. 1, Moskva–Leningrad.
- Kirpičnikov A. N.
1966 *Drevnerusskoe oružie*, t. 2, *Kop’á, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny IX–XIII vv.*, Moskva.
- Koch U.
1997 *Eine verzweigte Familie: Die Merowinger*, [w:] *Die Franken — Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert n. Chr.*, t. 2, A. Wiczorek, P. Périn, K. von Welck, W. Menghin red., Mainz, s. 931–933.
- Koktvedgaard Zeitzen M.
1997 *Amulets and amulet use in Viking Age Denmark*, „Acta Archaeologica”, t. 68, s. 1–74.
- Kon I. S.
1988 *Rebenok i obščestvo (istoriko-ětnografičeskaâ perspektiva)*, Moskva.
- Kościelecki P.
2000 *Topografia wyposażenia grobów męskich na staromazowieckich cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych z XI–XIII wieku*, „Studia i Materiały Archeologiczne”, t. 10, s. 55–88.
- Kotlârevskij A.
1868 *O pogrebal’nych obyčaâch âżyčeskich slavân*, Moskva.
- Kotowicz N. A., Świątek M.
2006 *Mittelalterliche Streitâxte aus den Sammlungen des Regionalmuseums in Jasło. Ein Beitrag zur Kenntnis der Bewaffnung in den polnischen Karpaten*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 41, s. 115–145.
- Kotowicz P. N.
2008 *Zabawka czy oręż ćwiczebny? Przyczynek do badań nad problematyką drewnianych naśladownictw średniowiecznych mieczy*, [w:] *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, W. Świątosławski red., Acta Archaeologica Lodziensia, nr 54, Łódź, s. 89–98.
- Kowalczyk E.
2003 *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa.

- 2004 *Chrześcijańskie miłosierdzie. Rzecz o pochówkach dzieci nie ochrzczonych (na przykładzie północnego Mazowsza)*, [w:] *Dusza maluczka...*, s. 103–114.
- Kowalewski J.
- 2003 *Materialne wyznaczniki płci na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych z ziem polskich. Rzecz o aksjomatach naoczności archeologicznej*, [w:] *Kobieta — Śmierć — Mężczyzna, Funeralia...* Spotkanie 5, Poznań, s. 227–235
- Kowalski P.
- 1996 *Dziecko. Rajska niewinność, wroźby, magia. Wstęp do lektury postaci*, „Literatura Ludowa”, t. 40, nr 4–5, s. 19–30.
- 1998 *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa–Wrocław.
- Kozłowski T., Drozd A.
- 2006 *Ludzkie szczątki kostne*, [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, W. Chudziak red., *Mons Sancti Laurentii*, t. 3, Toruń, s. 39–48.
- Krumphanzlová Z.
- 1961 *K otázce vampirysmu na slovanských pohřebištích*, „Památky archeologické”, R. 52, z. 2, s. 544–549.
- 1981 *Některé problémy rozvrstvení společnosti podle archeologie*, „Acta Interdisciplinaria Archaeologica”, t. 1, s. 29–38.
- 1992 *Amulety ve formě miniaturních zbraní ve slovanském hrobě na pohřebišti v Železnících*, „Sborník Západočeského muzea v Plzni. Historie”, t. 8, s. 156–161.
- Krzyszowski A.
- 1992 *Wstępne wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym z X/XI–XI wieku w miejscowości Sowinki, gm. Mosina, woj. poznańskie, stanowisko 23A*, „WSA”, t. 1, s. 83–102.
- 1995 *Ein reiches Gräberfeld aus dem 10./11. Jh. in Sowinki bei Poznań*, „SlAnt.”, t. 36, s. 49–71.
- Kulakov V.I.
- 1991–1992 *Kul’tovoe oružie baltov i slavân X–XII vv.*, „SlAnt.”, t. 33, s. 115–130.
- Kunicka-Okuliczowa Ł.
- 1959 *Wczesnośredniowieczne zabawki i gry z Gdańska*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 1, J. Kamińska red., Gdańsk, s. 107–143.
- Kurasiński T.
- 2004 *Dziecko i strzała. Z problematyki wyposażania grobów w militaria na terenie Polski wczesnopiastowskiej (XI–XII w.)*, [w:] *Starość — wiek spełnienia, Funeralia...* Spotkanie 8, s. 131–141.
- 2005 *Waffen im Zeichenkreis. Über die in den Gräbern auf den Gebieten des frühmittelalterlichen Polen vorgefundenen Flügellanzenspitzen*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 57, s. 165–213.
- 2007 *Przyczyna śmierci czy wyposażenie grobowe? Z badań nad obecnością grotów strzał w pochówkach z wczesnego średniowiecza*, [w:] *Środowisko pośmiertne człowieka, Funeralia...* Spotkanie 9, s. 371–387.
- Kurasiński T., Skóra K.
- w druku *Elementy „ruskie” w wyposażeniu pochówków z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska (XI–XII w.) w Lubieniu, pow. piotrkowski*, [w:] *In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, Sanok.

Kvetánová I.

- 2008 *Deti stredodunajských Germánov. Analýza hrobov detí a mladistvých*, „SlA”, t. 56, z. 1, s. 21–60.

Labudda A.

- 1983 *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania Rytuału Piotrkowskiego (1631). Studium historyczno-liturgiczne*, Warszawa.

Leciejewicz L.

- 1997 *Wyznacznik pozycji społecznej w rytuale pogrzebowym wcześniejszego średniowiecza*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, R. Michałowski red., Warszawa, s. 45–55.

Lehr U.

- 2003 *Magia czasu narodzin*, [w:] *Czas zmiany, czas trwania. Studia etnologiczne*, J. Kowalska, S. Szynkiewicz, R. Tomicki red., Warszawa, s. 151–164.
2006 „*Niekochani zmarli*”, „Etnografia Polska”, t. 50, z. 1–2, s. 243–265.

Lewicka-Rajewska U.

- 2004 *Arabskie opisanie Słowian. Źródła do dziejów średniowiecznej kultury*, Wrocław.

Lewicki T.

- 1951–1952 *Ze studiów nad źródłami arabskimi*, „SlAnt.”, t. 3, s. 136–178.

Lillehammer G.

- 1989 *A child is born. The child's world in an archaeological perspective*, „Norwegian Archaeological Review”, t. 22, z. 2, s. 89–105.

Lohrke B.

- 2004 *Kinder in der Merowingerzeit. Gräber von Mädchen und Jungen in der Alemannia*, Rahden/Westf.-Leidolf.

Lurker M.

- 1986 *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań.

Ławrynowicz O.

- 2005 *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, Acta Archaeologica Lodziensia, nr 51, Łódź.

Machoŭskaâ I.S.

- 2000 *Novanaradžanae dzicâ ŭ belaruskich tradycyjach i abradach (kanec XIX–pačatak XX st.)*, „Vesci Nacyjanal'naj Akadèmiì Navuk Belarusi”, nr 2, s. 92–96.

Makarov N.A.

- 1988 *Drevnerusskie amulety-toporiki*, [w:] *Archeologija i istorija Pskova i Pskovskoj zemli. Tezisi dokladov k predstojaščej naučnoj konferencii po teme: „Drevnerusskoe žyčestvo i ego tradicii”*, Pskov, s. 30–32.
1992 *Drevnerusskie amulety-toporiki*, „Rossijskaâ archeologija”, nr 2, s. 41–56.

Malinowski A., Bożyłow W.

- 1997 *Podstawy antropometrii. Metody, techniki, normy*, Warszawa–Łódź.

Martynowicz T.

- 1977 *Dziecko w tradycyjnej rodzinie afgańskiej*, „Etnografia Polska”, t. 21, z. 2, s. 155–174.

Meier T.

- 2002 *Die Archäologie des mittelalterlichen Königsgrabes im christlichen Europa*, Stuttgart.

Miechowicz Ł.

- 2007 *Późnośredniowieczne i nowożytnie pochówki dzieci w naczyniach glinianych na przykładzie znaleziska z Wyszatyc, gm. Żurawica, pow. Przemyśl*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, J. Gancarski red., Krosno, s. 517–535.

Moszyński K.

- 1967 *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, *Kultura duchowa*, cz. 1, Warszawa.

Nadolski A.

- 1951–1952 *Miniaturowy toporek z grodziska w Tumie pod Łęczycą*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9, z. 2–3, s. 389–390.
- 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, nr 3, Łódź.
- 1963 *Zabytki uzbrojenia jako źródło do dziejów polskiego średniowiecza*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 8, s. 112–115.

Navrátilová A.

- 2007 *Dětský pohřeb v kontextu ritualizace smrti (z etnologických pramenů 19. a 20. století)*, ŠtZv, t. 42, nr 1, s. 127–140.

Nekvasil J.

- 1954 *Výzkum v Rebešovicích na Moravě*, „Archeologické rozhledy”, R. 6, z. 4, s. 433–437.

Nodl M.

- 1996 *Dětství v předmoderní době*, „Souvislosti”, t. 4, s. 7–29.

Nowina-Sroczyńska E.

- 1997 *Przezroczyście ramiona ojca. Studium etnologiczne o magicznych dzieciach*, Łódź.

Olszewski M.

- 2002 *Świat zabobonów w średniowieczu. Studium kazania O zabobonach Stanisława ze Skarbimierza*, Warszawa.

Ottinger I.

- 1974 *Waffenbeigabe in Knabengräbern. Ein Beitrag zur Beigabensitte der jüngeren Kaiserzeit und der Merowingerzeit*, [w:] *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, t. II *Frühmittelalter*, G. Kossack, G. Ulbert red., München, s. 387–410.

Pacocha K.

- 2008 *Określanie wieku i płci dzieci na podstawie materiałów szkieletowych*, [w:] *Non omnis moriars — rozważania nad egzystencją człowieka w aspekcie badań antropologiczno-archeologicznych. Materiały konferencyjne, Kraków 23–25 marca 2007*, Kraków, s. 125–137.

Panasiewicz W., Wołoszyn M.

- 2002 *Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów*, „APolski”, t. 47, z. 1–2, s. 245–286.

Pawleta M.

- 2003 *Zapomniany etap życia. Archeologia dzieciństwa*, [w:] *Wiara, pamięć i archeologia*, Ł. Olędzki red., Poznań, s. 65–86.
- 2004 *Re-konstruowanie dzieciństwa w archeologii*, [w:] *Dusza maluczka...*, s. 87–97.

Piotrowski R.

- 2003 *Uwagi na temat chronologii i interpretacji wczesnośredniowiecznych cmentarzysk mazowieckich*, „APolski”, t. 48, z. 1–2, s. 165–200.

Piowarczyk D.

- 2002 *Funkcje i ceremoniał rycerskiego pasowania na ziemiach polskich (XI–XVIII wiek)*, [w:] *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 1 Od średniowiecza do wieku XVIII*, M. Dąbrowska, A. Klonder red., Warszawa, s. 192–217.

Potkański K.

- 1895 *Postrzyżyny u Słowian i Germanów*, „Rozprawy Akademii Umiejętności Wydział Historyczno-Filozoficzny”, t. 32, s. 330–422.

Pouлік J.

- 1975 *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha.

Profantová N.

- 2001 *K průniku prvků franského životního stylu do Čech 9. století (na základě poznatků archeologie)*, [w:] *Velká Morava mezi východem a západem. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference — Uherské Hradiště, Staré Město 28.9.–1.10.1999*, L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřínský red., Brno, s. 327–338.
- 2005 *Die Elite im Spiegel der Kindergräber aus dem 9. und 10. Jahrhundert in Böhmen*, [w:] *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährischen Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz, Mikulčice 25.–26. 5. 2004*, P. Kouřil red., Brno, s. 313–334.

Radiņš A.

- 2001 *Pogrebal'nyj obrád i inventar' latgal'skich zachoronenių 10–13 vekov*, „Archaeologia Lituana”, t. 2, s. 65–118.

Rauhut L., Długopolska L.

- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, „WA”, t. 36, z. 3, s. 292–353.
- 1973 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Tańsku-Przedborach, pow. Przasnysz*, „WA”, t. 38, z. 3–4, s. 383–441.

Roczek M.

- 2003 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe z Opola-Nowej Wsi Królewskiej*, maszynopis pracy magisterskiej przechowywany w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Rozenfel'dt R.L.

- 1997 *Igry detej*, [w:] *Drevnââ Rus'. Byt i kul'tura*, B.A. Kolčín, T.I. Makarova red., Moskva, s. 114–119, 326–327.

Rulewicz M.

- 1958 *Wczesnośredniowieczne zabawki i przedmioty do gier z Pomorza zachodniego (Z badań archeologicznych prowadzonych w latach 1947–1958)*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 4, s. 303–354.
- 1962 *Zabawki dziecięce na Pomorzu w okresie wczesnego średniowiecza*, „Z otchłani wieków”, R. 28, z. 4, s. 302–309.

Rybakov B.A.

2001 *Jazyčestvo drevnej Rusi*, Moskva.

Samsonowicz A.

2000 *Łowy — praca, zabawa, obyczaj*, [w:] *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, W. Iwańczak, K. Bracha red., Warszawa, s. 141–152.

Savic'kij V., Ochrimenko G.

2007 *Miniatjurni sokirki-amuleti — džerelo dlâ rekonstrukcii dochristiânskich viruvan' davnich slov'an*, „Starij Luc'k”, t. 3, s. 130–138.

Schienerl P.W.

1980 *Eisen als Kampfmittel gegen Dämonen. Manifestationen des Glaubens an seine magische Kraft im islamischen Amulettwesen*, „Anthropos”, t. 75, z. 3–4, s. 486–522.

1984 *Zur Amulettwertigkeit merowingerzeitlicher Waffennachbildungen*, „AKorres.”, t. 14, z. 3, s. 337–341.

Schwab H.

1982 *Bemerkenswert ausgestattete Kindergräber der Merowingerzeit*, „AKorres.”, t. 12, z. 2, s. 251–262.

Sedov V.V.

1982 *Vostočnye slavâne v VI–XIII vv.*, Moskva.

Seweryn T.

1957 *Zabawki ludowe jako odbicie zwyczajów, obrzędów, magii i legend*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 11, nr 1, s. 3–20.

Shetelig H.

1911 *En miniatyrøks av bronse fra vikingetiden*, „Bergens Museums Årbok”, nr 13, s. 1–18.

Skrzyńska K.

2005 *Causa funerandi na przykładzie wybranych cmentarzysk wczesnośredniowiecznych*, [w:] *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, S. Rosik, P. Wiszewski red., Wrocław, s. 589–604.

Slivka M.

1997 *Diet'a na prvej i poslednej ceste. Pochovávanie detí v nádobách*, „Hieron”, t. 2, s. 71–86.

2002 *Symbolika výzbroje a výstroja*, „Archaeologia Historica”, t. 27, s. 589–605.

Słupecki L.P.

2003 *Mitologia skandynawska w epoce wikingów*, Kraków.

Smetánka Z.

1993 *Archeologie dětství*, „Historický obzor”, R. 4, nr 4, s. 78–82.

Smetánka Z., Hrdlička L., Blajerová M.

1974 *Výzkum slovanského pohřebiště za Jízdárnou Pražského hradu v roce 1973. Předběžná zpráva*, „Archeologické rozhledy”, R. 26, z. 4, s. 386–405, 433–438.

Stanaszek Ł.M.

1998 *Praktyki antywampiryczne w XI wieku stosowane na terenie cmentarzyska szkieletowego na Wzgórzu Świętojakubskim w Sandomierzu*, „Biuletyn Antropologiczny”, t. 2, s. 18–31.

- Strzyż P.
2006 *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, Acta Archaeologica Lodzienia, nr 52, Łódź.
- Szóke B.M.
1979 *Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronköhida*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae“, t. 31, z. 1–2, s. 51–103.
- Szóke B., Nemeskéri J.
1954 *Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuranoch*, „SlA“, R. 2, s. 105–135.
- Świdarska U.
2001 *Kultura rycerska w średniowiecznej Polsce*, Zielona Góra.
- Šolle M.
1966 *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách*, Praha.
- Štachel'berg Ů.I.
1969 *Igrušečnoe oružie iz Staroj Ladogi*, „Sovetskaâ Archeologiâ“, nr 2, s. 252–254.
- Targońska A.
1998 *Symbolika włosów i manipulowanie włosami w kulturze ludowej*, „Lud“, t. 82, s. 157–176.
- Točík A.
1992 *Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.–14. storočí*, ŠtZv, t. 28, s. 5–251.
- Trębaczkiewicz T.
1963 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary, pow. Piotrków Trybunalski*, „PMMAE“, nr 9, s. 131–166.
- Třeštík D.
1992 *Václav a Berengar. Politické pozadí postřížin sv. Václava roku 915*, „Český časopis historický“, t. 89, nr 5–6, s. 641–661.
- Ungerman Š.
2007 *Amulety v dětských hrobech na raně středověkém pohřebišti v Dolních Věstonicích-Na pískách*, ŠtZv, t. 42, nr 1, s. 221–237.
- Uspenskaâ A.V.
1967 *Nagrudnye i poásnye priveski*, [w:] *Očerki po istorii russkoj derevni X–XIII vv.*, B.A. Rybakov red., Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeâ, t. 43, Moskva, s. 88–132.
- Vallet F.
1997 *Die Ausstattung der Kindergräber*, [w:] *Die Franken — Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert n. Chr.*, t. 2, A. Wiczorek, P. Périn, K. von Welck, W. Menghin red., Mainz, s. 712–715.
- Vencl S.
1984 *Otázky poznání vojenství v archeologii*, Praha.
- Veselovskij N.
1917–1920 *Rol' strely v obrjadach i eâ simvoličeskoe značenie*, „Zapiski Vostočnogo otdelenija Russkogo archeologičeskogo občestva“, t. 25, s. 273–292.

Wachowski K.

- 1975 *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
1982 *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, „APolski”, t. 27, z. 1, s. 167–202.

Weinkauff J.

- 2006 *Uzbrojenie*, [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, W. Chudziak red., Mons Sancti Laurentii, t. 3, Toruń, s. 104–105.

Werner J.

- 1964 *Frankish royal tombs in the cathedral of Cologne and Saint-Denis*, „Antiquity”, t. 38, s. 201–216.

Wielgosz-Skorupka E.

- 2006 *Archeologia a antropologia: problem tzw. wyznaczników płci (na wybranych przykładach)*, [w:] *Mundus hominis — cywilizacja, kultura, natura. Wokół interdyscyplinarności badań historycznych*, S. Rosik, P. Wiszewski red., Wrocław, s. 377–385.

Wiński G., Szafranski A.A.

- 1998 *Obrzędy pogrzebowe jako rytuały przejścia*, „Roczniki Nauk Społecznych”, t. 26, z. 1, s. 87–96.

Wołoszyn M.

- 2004 *Zabytki pochodzenia wschodniego we wczesnośredniowiecznej Polsce — wędrówka ludzi, rzeczy, czy idei?*, [w:] *Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu*, S. Moździoch red., Spotkania Bytomskie, t. 5, Wrocław, s. 241–259.
2006 *Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski red., Szczecin–Wrocław, s. 595–613.

Wójcikowie E. i A.

- 1973 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lubieniu, pow. Piotrków Trybunalski (Sprawozdanie z badań prowadzonych w 1971 r.)*, „PMMAE”, nr 20, s. 163–201.

Wrzesińscy A. i J.

- 1993 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, gm. Łubowo, woj. poznańskie, stan. 22 — sezon badawczy 1992*, „WSA”, t. 2, s. 157–184.

Wrzesińska A., Wrzesiński J.

- 1996 *Grób z miniaturowym toporkiem z Dziekanowic, gm. Łubowo, woj. poznańskie, stan. 22*, „WSA”, t. 4, s. 197–204.
2000 *Pochówki dzieci we wczesnym średniowieczu na przykładzie cmentarzyska w Dziekanowicach*, „Studia Lednickie”, t. 6, s. 141–160.
2002 *Pochówki dzieci najmłodszych infans I na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach*, [w:] *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 1, Od średniowiecza do wieku XVIII*, M. Dąbrowska, A. Klonder red., Warszawa, s. 269–284.

Wrzesiński J.

- 1997–1998 *Groby z mieczami na terenie Polski wczesnopiastowskiej (X–XII wiek)*, „PMMAE”, nr 40, s. 7–46.

- 2000 *Theutonici fundas cum lapidibus rotabant — proca broń zapoznana*, „Studia Lednickie”, t. 6, s. 125–139.

Wrzesiński J., Wrzesińska A.

- 2007 *Groby z uzbrojeniem na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach w Wielkopolsce*, [w:] *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, J. Olczak red., *Archaeologica Historica Polona*, t. 17, Toruń, s. 75–93.

Zawadzka-Antosik B.

- 1973 *Pochówki dzieci w naczyniach glinianych*, „WA”, t. 38, z. 2, s. 365–371.
1982 *Z problematyki pochówków dziecięcych odkrytych na cmentarzysku w Czekanowie, woj. siedleckie*, „WA”, t. 47, z. 1, s. 25–57.

Zemītis G.

- 1998 *Christliche und heidnische Symbole aus Burgen des 9.–12. Jahrhunderts in Zentrallettland (Daugmale, Talsi, Mežotne)*, [w:] *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts*, t. 2, M. Müller-Wille red., Mainz–Stuttgart, s. 97–113.

Zíbrt Ā.

- 1995 *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*, Praha.

Żołądź-Strzelczyk D.

- 2000 *Pielęgnacja i karmienie niemowląt w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, J. Strzelczyk, J. Dobosz red., Poznań, s. 349–366.
2002 *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań.

Żygulski Z., jun.

- 1975 *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa.

TOMASZ KURASIŃSKI

MILITARIA AS GRAVE GOODS IN EARLY MEDIEVAL CHILD BURIALS — PROVISIONAL INTERPRETATION BASED ON FINDS FROM POLISH TERRITORIES

S u m m a r y

Archaeological sources have indicated the rarity of the sepulchral custom of furnishing child burials with militaria or their imitations in the Early Middle Ages in Polish lands, as well as in neighboring territories. To date twenty such child burials with weaponry have been reported from ten cemeteries situated in Polish lands (Fig. 1). Most of the burials are dated to the 11th and 12th c., although some could be younger than that (see Table 1). Anthropological examination of the bones have confirmed that weapons were furnished to children in both the *infans I* and *infans II* age range. In one case, the age of the buried child was determined as *infans III/juvenis*.

The most frequent form of militaria in the child burials are arrows (Fig. 2). Iron arrowheads have been preserved in ten burial pits (Figs 3a–c, 4a, b, 5a–c, 6a): grave 29 in Czersk, grave 39 in Czekanów, grave 14/97 in Kałdus, grave 33 in Lubień, grave 34 in Końskie, grave 75a–b in Opole-Nowa Wieś Królewska, grave 25 in Pokrzywnica Wielka, grave 33 in Psary and grave 132 in

Sowinki. Included in this set is a stone arrowhead from grave 51 in Czekanów, an unparalleled find in assemblages of Early Medieval date.

The stone balls found in five graves in Dziekanowice (site 22) are interpreted as slingstones (Figs 5e, 7).

Two of the grave pits yielded shaft weapons: a spearhead in grave 52 in Końskie (Fig. 8a), and a different spearhead in grave 15 in Pokrzywnica Wielka (Fig 3d–f, 8b). The latter burial was also furnished with a fighting knife in leather sheath with bone elements (Fig. 8c).

An unique miniature axe of brass covered with ornaments was found in grave 65/95 in Dziekanowice (Figs 5d, 8d). Iron axe-heads were discovered in five other grave pits: one in grave 39 from Czekanów (Figs 4b, 8e) and four in graves 12, 31, 83 and 85 from Lubień (Figs 6b, c, 9).

Militaria found in child burials are commonly part of richer grave furnishings, which consisted of in most cases a knife, sometimes in a leather sheath with fittings, more seldom body and dress ornaments, coins, vessels of various kinds and other objects (see Table 1).

The present overview of militaria found in child burials as part of the grave furnishings has demonstrated that the custom was practiced by a social class owing its prestige and importance to military activity. The militaria in child burials should be treated as a form of symbolic communication informing about the dead child being a member of a professional class of warriors, perhaps even the chief's troop, and being assigned such status. A parallel magic role can also be envisaged.

Keywords: Early Middle Ages, burial rites, child burials, militaria, symbolism

Translated by Iwona Zych

Adres Autora:

Mgr Tomasz Kurasiński
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział w Łodzi
ul. Tylna 1
90-364 Łódź
tomasz.kurasinski@wp.pl